

સા. સા. દેશવંશ. શ્રેષ્ઠ

ના 'વલ્લભી' દ્વારે

ૐ
"પ્રેમ-ત્યાગ"

તે જ છાયા

અયમનગરી ૫૬૬૭

યુગાન્તર કાર્યાલય . ગોપીપુરા . સુરત

• પ્રકાશક •
નયમનગૌરી ંયો. પાઠકલ
ખપાદીયા ચલ્લા. સુરવ

સંવત ૧૯૯૬

સન ૧૯૪૦

સર્વ હક સ્વાધીન

લુપ્તિયા લક્ષા

32099

• મુદ્રક •
નયવંતસિદ્ધ ગુલાબસિદ્ધ દાદાર
'સુરવ સિદ્ધિ' પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
ચોથા પૂલ પાસે • સુરવ

ਐ ਮ ਨੇ

સ્વ. જ્યોતિર્ભગવંત જનાર્દન પાલકજી

બે બોલ

આ કાવ્યો જનતા સમક્ષ રજુ કરતાં અનેક પ્રસંગો નજર આગળ તરે છે; પણ તે સાથે પુસ્તકને કે તેના વાચકોને કશો જ સમ્બન્ધ નથી એટલે એના વર્ણનની અહીં જરૂર નથી.

કવિતા એ કંઈ નિબન્ધ નથી કે એને ધારીએ ત્યારે સુધારી શકાય; કેટલીક વાર સુધારવા જતાં બગડે પણ ખરી. કવિતા સુધારવાને માટે તો પૂરતો સમય તથા મન અને શરીરની સ્વસ્થતાની ખાસ જરૂર મને લાગે છે. દોઢ દિવસ સમય મળશે, દોઢ દિવસ સ્વસ્થ થઈશું, એમ દોઢ દિવસ માટે ન થોભતાં હવે આ પ્રસિદ્ધ કરવું જ છે એવી વૃત્તિથી આ કામ હાથમાં લીધું. જેટલાં કાવ્યો તે સમયે પાસે હતાં તેટલાં છપાવ્યાં. બાકી રહેલાં વળી દોઢ સમયે ભેગાં કરવા ધાંડું છે.

અનેક વ્યવસાયમાંથી વળત કાઢીને ઉત્સાહથી ‘તત્ત્વદર્શન’ લખી આપ્યું તે માટે હું શ્રી. કેશવ હ. શેઠને આભાર માનું છું.

લાઈશ્રી કુંચનલાલ મામાવાળાની સૂચનાઓ માટે એમની પણ ઉપકૃત છું.

જયમનગૌરી પાઠશાળા

અનુક્રમણિકા

છંદકાવ્યો

૧ સંભારું ?	૨૧ હુતું
૨ એકલી	૨૨ કસોટી
૩ અશોકવનમાં	૨૩ સ્નેહગીતા
૪ વનમાળીને	૨૪ પત્ર
૫ કટાક્ષ	૨૫ એક બાળકનું મૃત્યુ
૬ શાને ?	૨૬ નૂતનવર્ષ
૭ અબાણી	૨૭ શમ્યાં
૮ ઉષા	૨૮ ભૂલ્યો
૯ સ્મરણબોધ	૨૯ સ્વ. કમળાશંકર ત્રિવેદીને
૧૦ ઉપાલંભ	નિવાપાંજલિ
૧૧ ત્યારે ને હવે	૩૦ પર્વો
૧૨ કળી	૩૧ કામ મારે યે નથી
૧૩ વાંસળી	૩૨ તોય શું ?
૧૪ પંખીને	૩૩ લગ્નની આગલી રાત્રિએ
૧૫ સખી ! શું કરું ?	૩૪ ચન્દ્રક
૧૬ પણ અરે !	૩૫ પ્રેમ
૧૭ દુર્લભ દર્શન	૩૬ મંગલાષ્ટક
૧૮ શું ન થાયે ?	૩૭ લિખારણ
૧૯ ક્ષણિકતા	૩૮ મળીશું ત્યાં લેગાં
૨૦ રસરાત્રી	૩૯ છૂટી પાંખડી

ગીતકાવ્યો

૧ પ્રિયતમને	૪ કોયલ વહુ
૨ લગ્નગીત	૫ સ્તુતિ
૩ કુદરત	૬ વણેરી

સામકાવ્યો

૧ વાહણી	૧૩ આલલાં
૨ વિમાન	૧૪ ટપાલી
૩ ચુન્દડી	૧૫ મારો ગરળો
૪ 'આશા' જીવન	૧૬ મૂલ્યાંકન
૫ ઝાંઝર	૧૭ મોરલી
૬ લોઠો પડ્યો	૧૮ ઝેન
૭ મોતી	૧૯ નહીં નોતરું
૮ સુરજદેવ	૨૦ કોયલરાણી
૯ આણનાણુ	૨૧ આરાધના
૧૦ ગરબે રમવાને આવો	૨૨ પુનેમ !
૧૧ ભાણેજડાં	૨૩ વીજળી
૧૨ કોઆવાળી	૨૪ કા'નો

તેજછાયાનું તરવદર્શન

“છવનના સાગરમાં કાંઈ કાંઈ છીપલાં,

“મેતી તો કોઈ ગોતી લાવો છ રે:”

(‘મેતી,’ પૃ. ૧૫)

કુદ્ધપના એવી છે, કે વર્ષાનીતર્યા નભોમંડળમાં શરદેન્દુ વિલસતો હોય અને સ્વાતિ નક્ષત્ર હોય, તેવા સંયુક્ત સંયોગે જોટલાં મેઘખિન્દુ સમુદ્રની ખુશ્તી છીપમાં ટપકે, તેટલાં મેતી પાકે: છવન-છવનના સાગરમાં છલકાતાં છીપલાંની છાયા ખસેડીને, અન્દર એવાં જો કાંઈ મૂલ્યવાન મેતી હોય, તેને ગોતી કાઢવા સારૂ શ્રીમતી જયમનપ્રહેને કાવ્યરસજોને ન્હોતર્યા છે.

એ વાસ્તે, છવનસાગરની જળસપાટીમાં આપણે અવગાહન કરીએ અથવા નિમજ્જન કરીએ, તે પહેલાં આ કાવ્યક્રિતાખનું શીર્ષક જટિલ સમસ્યા ખડી કરે છે: એનું નામાભિધાન છે ‘તેજછાયા.’ એનું નામ શાથી પસન્દગી પામ્યું હશે? બાળકનો નામકરણ સંસ્કાર તેની રાશિ પરથી ચાલે છે; બાળક જોટલા જ બહાલા પોતાના પુસ્તકરૂપ વત્સનું નામ પણ એના ગુણરાશિ પરથી પડ્યું હશે? કેટલીકવાર, સંચિત કાવ્યો પૈકી એકના શીર્ષક પરથી પુસ્તકનું નામ રખાય છે; પરન્તુ

અહીં તેવું નથી; કેમકે આમાં એક પણ કાવ્ય 'તેજછાયા' નામનું નથી. અત્યંત, તેજ ને છાયાનો આભાસ પાડતી પંક્તિઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે : દૃષ્ટાન્ત દાખલ —

‘સન્ધ્યા પડી, પણ ફરી રવિ આવશે એ,’

‘રે! રક્તવર્ષ મધુરી ઉગશે ઉભાએ :’

વળી— ‘ને સૂર્યપૂજન તણું ભરે પુષ્પ પાત્રે,’

ત્યાં તો— ‘ધારે ન હા! રવિ જશે રજની, યશે રે!’

(‘સામ્યાં’ પૃ. ૨૬)

આ ઉપરથી એવી અટકળ કરવી, કે સંસારના સમુદ્રમાં કે છવનના જળમાં તેજ અને છાયાનાં આત્મલક્ષી વા પરલક્ષી પ્રતિબિમ્બ પડ્યાં હોય, તેવું જે આશ્વેખનસર્જન, તે આ ‘તેજછાયા?’ અથવા, સોહાગતેજથી તપતા છવનવહનના મધ્યકાળે, તથા ત્યારપછીની નમતી રજનીછાયાળી એકલવાઈ યાત્રાએ પ્રાણુમન્દિરે જે મધુરકરુણ પડ્યા પડ્યા હોય, તેવું કવન, તે આ તેજછાયા ? કે પછી આરમ્ભે યએલા અનુમાન પ્રમાણે મુદ્રાંકિત કાવ્યોના ગુણરાશિની ગણનાએ જ ‘તેજછાયા’ નામનો સંસ્કારવિધિ થયો હશે ?

પ્રશ્ન જરા જટિલ બને છે, તથાપિ કલ્પનાતીત તો નથી જ; એટલે, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના વર્તમાન યુગે સૌ સૌનો સ્વતંત્ર મતાધિકાર સ્થાપે તે મત ઉચ્ચારે : મ્હારે મન તો તેજ ને છાયાનાં મૂલ્યાંકન એકસરખાં છે. કેમકે તેજ છે, ત્યાં છાયા નિઃશંક છે અને છાયા છે, તો જ તેજનો પ્રભાવ ને સ્મરણભાવ છે. તેથી તેજ અથવા પ્રકાશનો આદર, અને છાયા અથવા અન્ધકારની અવગણના, એ ગણના મ્હારી નથી — માટે જ એક રચણે મેં લખેલું કે

‘અજખામણો દોત ને કષ્ટપ્રમ્મ,

‘સદૈવ હાં શુદ્ધ નથી સમક્ષ !’

અન્ધકાર અળખાગણો નથી, તેથી જ વિશ્વ પર જ્યારે ઘોર-અન્ધારી રજનીના રંયામ ઝોળા રમવા માંડે છે, સારે યોગીજનો એતન પીવા સચેત થાય છે, એવું ગીતાકથન છે. વળી કલાવતાર શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રે પ્રાદુર્ભાવ વાસ્તે કૃષ્ણપક્ષની મધરાત પસંદ કીધી હતી અને સિદ્ધાર્થકુમારે બોધિસત્ત્વ પામીને જુદા થવા જે મહાભિનિષ્ક્રમણ આદ્યું હતું તે પણ મધરાતે : બિલ્વમંગળ મુક્તિપન્થનો યાત્રી બન્યો, તેય મધરાતે અને દિરણ્યકસ્યપુ નામના દસ્યુનું દમન તથા ભક્તવીર પ્રહ્લાદ વાસ્તે ‘સત્યમેવ જયતિ’ ઉચ્ચારણ, તે પણ ઉગતી સન્ધ્યાના છાયા - શેરડે.

સારે, તેજ અને છાયા વિષેની મારી દૃષ્ટિ તો આ છે, અને એ દૃષ્ટિથી આ કાવ્યસૃષ્ટિને જોઈ છું, તો એનું સર્જન, તેજની છાયા - એટલે છાપ - પડે એવું સમુજ્જ્વલ જણાય છે. એનાં ચરણોમાં Poetry of culture કરતાં Poetry of Inspiration ની ચમક વિશિષ્ટ રીતે ચમકે છે. કાવ્યોમાં માર્દવ છે, માધુર્ય છે, કર્કશતા કે ડિસ્ટન્ટતાને બદલે સ્ત્રીસહજ સરળતા છે : એમાં રસ છે, કલા છે, ધ્વનિ છે, અપ્રકટ આદેશભાવ છે : ચિત્તક્ષોભ અને ઊર્મિનો નૈસર્ગિક આવેગ છે : જો કે હૈયાંને હૃદયમચ્ચાવી દે કે મગજના સુપુત્ર તંતુને ખળમળાવી મૂકે એવો જુરસો કે ધમક આમાં નથી; ‘તેજછાયા’નો પ્રધાન સૂર છે કમનીય કરુણમધુર.

‘તેજછાયા’ નાં કાવ્યોની કિરણાવલિ વિષે, ‘નિવાપાંજલિ’ (પૃ. ૩૧) ના જ નિરૂપણશબ્દો અહીં ઉતારી શકાય, કે :

‘જણે જીવનસ્રોત હોય નવલો, કે હોય મન્દાકિની’

... ..

‘સીધી રૂપણ સચોટ દે જુણ ભરી, વાળી ખરે સાક્ષરી.’

કાવ્ય ‘પુણ્યો’ની એવી આ ‘અક્ષરવાડી’ માં ‘વનમાળા’નો નિવાસ છે ને ‘કુદરત’ના વિલાસ છે; ‘કળા’ની છમ્મીલી છટા છે ને

અશોકવન' ની ઘેરઘા છે; અન્દર 'પંખી' ને 'કાચલ' વિદરે છે ને 'વાંસળી' ના સૂર પણ સરે છે; નીતરતી 'પૂનમ' ને તરતી 'વાદળી'; વિભાસતી 'વહેરી' ને ઝખૂકતી 'વીજળી'; ઉઘડતી 'ઉપા' ને ઘેરાતાં 'આમલાં'; વ્યોમનાં 'વિમાન' ને ઝગમગતાં 'મોતી'—એવાં અનેકવિધ કાવ્યકુસુમોના પુંકેસરમાં પ્રેમ છે, અભિલાષ છે, નિઃશ્વાસ પણ છે; જીવનની લગ્નની દાંપત્યના સંસારની તલસ્પર્શી ધૂપછાંવ છે.

કાવ્યોની આ કુસુમવાટિકા ત્રણ ખંડમાં વહેંચાયેલી છે :—

(૧) છન્દકાવ્યો, ૩૮ + ૧ = ૩૯, (૨) ગીતકાવ્યો, ૬, અને (૩) રાસકાવ્યો, ૨૪ : કુલ કાવ્યો ૬૯ : જીવનક્ષેત્રમાં આ બધા કાવ્યરોપ ક્યારે ને કેટકેટલા રોપાયા અથવા ઉખા, તેનો તારીજો તપાસીએ તો સૌથી પહેલી કાવ્યસર્જન સાઘ ૧૯૨૧ ની માત્રમ પડે છે. એ વર્ષમાં શ્રીમતી જ્યમનબહેને બે છન્દકાવ્યો રચ્યાં. ત્યાર પછી, ૧૯૨૨-૨૩-૨૪-૨૯-૩૧-૩૨-૩૬ અને ૩૭માં એક એક છન્દકાવ્ય; ૧૯૩૫માં બે, ૧૯૩૦માં ત્રણ, ૧૯૨૫માં ચાર, ૧૯૨૮માં પાંચ, ૧૯૨૭માં છ, ૧૯૨૬માં આઠ અને એક પ્રકીર્ણની સાઘ નોંધાયેલી નથી તે સહિત કુલ છન્દકાવ્યો ૩૯. ગીતકાવ્યો છ હોઈ, ૧૯૨૧-૨૨-૨૩-૨૬-૩૪ અને ૩૫, એ પ્રત્યેક વર્ષે એક એક મ્હોરેલું યંચાય છે; જ્યારે રાસકાવ્યોનો ફાલ પ્રમાણમાં બહુજો ફળેલા ગણાય : એનો સર્જનકાળ ૧૯૨૮ પહેલાં જણાતો નથી. ક્રમાનુસાર જોઈએ તો, ૧૯૨૮-૨૯-૩૦-૩૧-૩૨-૩૫-૩૯ તથા ૪૦, એ વર્ષોમાં એકએક, ૧૯૩૩માં બે, ૧૯૩૭ તથા ૩૮માં ત્રણત્રણ તથા ૧૯૩૪ અને ૩૬માં ચારચાર રાસ રચાયેલા હોઈ કુલ રાસકાવ્યો ચોવીસ.

૧૯૨૧માં પહેલું કાવ્યસર્જન અને ૧૯૪૦માં કાવ્યપુસ્તકનું પહેલું પ્રકાશન; વચ્ચે ઓગણીસ વર્ષ જોટલું અન્તર! વિમાન, વીજળી ને અણુદીઃ આન્દોલનોદ્વારા દૂરસુદૂરથી ઉતરી આવતી નવોવાણીવાળા આજના અતિ વેગીલા યુગે ઓગણીસ વર્ષનો આજો કેઈને અજાણ-

ગજ્ય પશુ લાગે : પરન્તુ કાવ્યમૂર્તિના સાચ્યા જે શિષ્ટી છે એમને નહિ આશ્ચર્ય થાય કે ૧૯ કાવ્યોના સર્જનને અંગે ૧૯ વર્ષના અન્તરમાં નહિ મન્દતા દેખાય—અલ્લે, આવા સંયમી ધૈર્ય વાસ્તે એનાં સર્જકની પ્રશંસા જ વાસ્તવિક લેખાશે. કેમકે કાવ્યસર્જન-કાવ્યના વિશુદ્ધ અર્થમાં એનું સર્જન-એ કાંઈ છાપાંજલું લખાણુ નથી, તેમજ સામયિકાની પેઠે નિશ્ચિત સમયે અને બન્ધાયલી પૃથ્થર્થોદા પ્રમાણેનું લખાણુ લખી નાખવાના સામાન્ય નિયમથી, કાવ્યસર્જન નિર્બન્ધ અથવા આધ્યાધિત છે. કાવ્ય ક્યારે રચાશે એની તો એના સર્જકને પણ ખબર નથી હોતી. તે તરંગ થાય તે જ ક્ષણે રચાતું જોઈએ, એમ ‘જોઈએ’ થી વાત કરનારને, કવિતાની આરાધ્યદેવી પોતાનો કૃપાપ્રસાદ લૂંટાવી આપે એટલી બધી ઉદાર પણ નથી જ હોતી. અને આ હકીકતના સમર્થનમાં, આપણું સાહિત્ય, ધણું દૃષ્ટાંતો પૂરાં પાડશે. સ્વ. સર રમણભાઈએ ‘રાઈનો પર્વત’નું નાટ્ય-નૈવેદ્ય ગુર્જરીને ચરણે એકવીસેક વર્ષ જેટલા લાંબે ગાળે ધર્યું હતું : કવિશ્રી ન્હાનાલાલે પહેલવહેલા પ્રસિદ્ધ કરેલા ‘નાના નાના રાસ,’ નાની નાની બેચાર નવરાત્રિનો પરિપાક ન્હોતો, પણ એના પર વર્ષોની વર્ષો વર્ષી હતી : એવો જ ગાળો ગુર્જરી હતો ‘ધન્દુકુમાર’ના ત્રણ અંકો વચ્ચે : છેક તાજેતરમાં કવિશ્રીએ તૈયાર કરેલ ‘કુરુક્ષેત્ર’ તથા ‘દક્ષપતરામ’ના સર્જને દાયકાઓ ઉપરના દિવસો ખર્ચાવ્યાનું સ્મરણ છે । સ્વ. રણજિતરામ સંગ્રહિત ‘લોકગીતો’ની પ્રસ્તાવના અદાર-અદાર મહિના સુધી સમર્થ એક સાક્ષરકવિ ન્હોતા લખી શક્યા, તે એમની અશક્તિનું કે પ્રમાદનું પરિણામ હરગિજ ન્હોતું : એના આલેખન વાસ્તે અનુદ્રણ ભૂમિકા, વાતાવરણ, ઉલ્લસિત ભાવ, ચિત્તસ્વાસ્થ્ય, એ સઘળાં સમૃદ્ધતત્ત્વોના ‘બેકગ્રાઉન્ડ મ્યુઝિક’નું ગુંજન ઉર-તમ્બુરે ગુંજવા માંડે નહિ, ત્યાં સુધી રેખા આલેખાય જ નહિ એ કેવળ કુદરતી છે. તેથી જ ‘કવિતા કરે, તે કવિ,’ એ વ્યાખ્યા વિપયગામી હરી છે.

બીજી રીતે જોતાં ‘વ્યક્તિમાત્ર કવિ છે.’ તફાવત એટલો, કે પ્રત્યક્ષપરોક્ષ અનુભવનું આલેખન યથાર્થસ્વરૂપે તે સુરેખ રીતે

પ્રતિબિમ્બિત કરવું સૌને વાસ્તે સહજસાધ્ય નથી હોતું. એમ કહેવાય છે, કે પ્રાતઃકાળે સૂર્યપ્રભા વેરાય છે તો સૌના પર; પરંતુ એને પ્રથમ ઝીંટે છે કમલવૃન્દ : આમાં સૂર્યનારાયણનો જેમ કમલવૃન્દ પ્રત્યે પદ્મપાત નથી, તેમ પ્રતિભાવન્ત વ્યક્તિઓ જ કાવ્યાલેખન કરી શકતી હોય તેમાં કવિતાદેવીનો પણ પદ્મપાત નથી. બલકે કાવ્યદેવી કેટલીકવાર રમૂજ કે દીખળ જરૂર કરે છે : કાવ્યમૂર્તિનું ચિત્રાંકન થતું હોય, તેવામાં કલ્પનાપંખેરે આણુચિન્તવ્યું ઊડી જાય કે મંડિત ભાવ છવનના અગોચર જળમાં ખૂડી જાય અને અધૂરું કાવ્યસર્જન ત્યાં સુધી અંતરિયાળ રહેવા પામે, જ્યાં સુધી મૂળનાં સમહતત્ત્વોયુક્ત ભૂમિકા ખડી ન થઈ હોય. જ્યાં વસ્તુસ્થિતિ આવી હોય, ત્યાં કાવ્યસર્જનનો સમય કે કાવ્યસંખ્યા ગણવા બેસવું, એ તો વાણિજ્યવૃત્તિથી પાર્થિવ કમાણીની ગણતરી કરવા જેવું ગણાય.

એટલે, આપણો પ્રશ્ન તો એક જ હોય, કે શ્રીમતી જયમનખેને પ્રતિભાના ફલક પર કાવ્યચિત્ર ચિતરવા વાસ્તે કલ્પનાપિંછી ક્યારથી હાથ ધરી હશે? અને એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ તેજ-છાયામાંથી જ મળી જાય છે : એકના અપવાદ સિવાય દરેક કાવ્યને છેડે રમ્યાસાથ છપાયેલી છે. તે ઉપરથી કાવ્યસર્જનનું મંગલાચરણ ૧૯૨૧ની સાલથી મંડાયેલું જણાય છે. એ વર્ષમાં રચાયેલા ‘રમરણુઓષ’ (પૃ. ૧૧) નામના કાવ્યની આ પંક્તિઓ પ્રસ્તુત સમાલોચનનું જાણે સમર્થન કરતી હોય એવી છે :—

“ધીરે ધીરે હૃદયપટમાં સ્વપ્ન તાર્કન ચપાં ફેં;

“ધીરે ધીરે મુજ છવનના, અંક સૌ ઊપરના ફેં :”

ત્યારપછીના પાંચ વર્ષનો ગાળો વીતે છે અને ૧૯૨૬માં રચાયેલા ‘દુર્લભ દર્શન’ નામના કાવ્યમાં વંચાય છે :—

“ધેરાયલા ધનધુમટમાં કે વિરલ દર્શન મેં કૌંધું,
“યોગી સમું દુલ્હલ નયનરસવારિ આતે મેં પીધું...”

(પૃ. ૧૯)

આમ ‘વિરલ દર્શન’ થાય છે અને શ્રીમતી જયમનજીને તે પછીના ચોથે વર્ષે, એટલે ૧૯૩૦ની સાલમાં અનુભવે છે:—

“કે વિદ્યુત્સમ જ્યોતિ કેા ઝબકતી હા! એકલી એકલી.”

(‘એકલી’: પૃ. ૪)

ધીરે ધીરે હૃદયપટમાં જૂનાં સ્વપ્ન સતેજ થયા પછી, જીવનના અંક ઉઘડયા પછી, દુર્લભ દર્શન પામ્યા પછી તથા વિદ્યુત્ સમ કેા જ્યોતિના પ્રાકટ્યનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી, ‘તેજછાયા’ના આ કાવ્ય-માનસસરમાં, તેજની છાયા વડે વિકસિત થએલાં હૃદયગીતરાસ ક્રમલો પેકી જેમાંથી નર્યું નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય નીતરે છે, ભાવોની કુમાશ્વ ને ભાવનાની સુવાસ પ્રસરે છે, કેટલીક પંક્તિઓમાં સનાતન સત્યનાં મૌક્તિકખિન્દુડાં ચળકે છે અને જે પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ આપણને ચુમ્બકવત્, આકર્ષા લે છે, એવી પ્રશસ્ત પદાવલિ, જે સ્નેહજીવન, અને તે પછીનાં સ્પંદન ને સંવેદન વગેરેના નીચોડ સમી લાગે છે, તે નમૂના દાખલ અહીં ઉતારીએ:—

આકાશે ખેલતી ‘ઉપા’ની એક જ પંક્તિમાં ગૂંથાયલો પરિચય વાચો—

“સ્નેહે સાડી મુરંજ અંજ ધરતી, ચોભે નભોનન્દિની.”

(પૃ. ૧૦)

છાના નિઃશ્વાસની પાછળ છૂપાયલો પતિ પ્રત્યેનો અનન્ય ભક્તિભાવ વાચો—

“સર્તા વિષ્ણુ ભવાઈવિ મહોં ખરે, કેા ભામિનીનું નહોં.”

(‘અરોહણમાં’: પૃ. ૫)

હવે સ્નેહજીવન, એનાં સ્પંદન ને સંવેદન સાંભળો:—

“પ્રમુખે પ્રાણને પૂરી, નેન ને નેહ ને કીધાં;
“પીડાતાં ગ્રેમી હૃદયાને, મૌન ક્રમ પછી દીધાં!”

(‘કટાક્ષ’ પૃ. ૭)

“સંકલ્પો કે કથા તોયે, હૈયું છાડે નહિ તને.”

(‘ભૂલ્યો’ પૃ. ૩૦)

“ન ભણું ને શાને, પ્રિયતમ! મને હું બહુ ઝમે!”

(‘શાને?’ પૃ. ૮)

“માતવી વિશ્વના એવા, નમે તેને સદુ દમે.”

(‘અભણી’ પૃ. ૬)

“તેજસ્વી પુરુષોર્થો શાન્ત અબળા, શું ઝંખવાતી હશે?”

(‘ઉપા’ પૃ. ૧૦)

“પારકાં, પોતીકાં ને કરવા હો આતાં,

“પોતીકાં શું મૂકવાં વીણાતાં?”

(‘ખેન,’ પૃ. ૭૭)

આશાના તંતુએ ને સ્વપ્નના મિનારાએ તોળાતા જીવનના
ધ્વનિ વીણીએ: —

“આશા છે અન્તરે ઝાઝી, સુખ કલ્પ્યું અનન્ત છે;

“રનેદીને રનેહની આશા, કલ્પના એજ સ્વર્ગ છે.”

(‘શું ન યાયે?’ પૃ. ૨૦)

“કલ્પનાનાં મીઠાં સ્વપ્નો, કલ્પનામાં રમી ગયાં;

... ..

“આશાઓ ઉદ્ભવી બાહ્યે, બાહ્યમાં ન રમી ગઈ;

“ભાવિ ક્યાં? ભૂત ક્યાં? ભાણું વ્યર્થ આ નિદ્રાની મદી.”

(‘હલ્લ,’ પૃ. ૨૩)

“અધુરી આશાઓ, કદિક વર્ષી કંઠે કનડો.”

(‘મળાઈ ત્યાં ભેગાં,’ પૃ. ૪૩)

“મારી આશાનાં અણખૂલ્યાં દાર, નિરાશા તાણી રહી;

“પૂર્યાં હૈયે આ લિડા લિચાડ, હલ્લે થી બાણી રહી!”

(‘આશાજીવન,’ પૃ. ૧૨)

ગૃહસંસારના ઇન્દ્રધનુરંગ પર દૃષ્ટિપાત કરીએ :—

"વનવાસથી વસમાં છે રાત્ર્ય,

"રામરાત્ર્ય કે દોષ રવરાત્ર્ય,

"એથી વિકટ વધુ શૃદરાત્ર્ય:"

('લગ્નગીત' પૃ. ૫૧)

"કે કોઈનાં ઝાંઝર કાનમાં બોલતાં રે,

"કે કરતાં સુખ ને દુઃખની વાત..."

('ઝાંઝર,' પૃ. ૬૩)

"વાદળ લીધ્યાં શાં આમલાં રે,

"ભીંજવે જગત જળધાર સાદેથી,

"છવનજાળ ન દોલવે રે."

('આમલાં,' પૃ. ૭૨)

"જગને વિશાળ ચોક્ક રમવાને સંચરી,

... ..

"અમીના ભરેલ દુંભ પીવાને સંચરી,

... ..

"તારલાનાં ટોળાંને વીણુવાને સંચરી,"

પરન્તુ—

"ઝળકે ઝાણું, ક્યાં ઉડી નય! "

('ભોટા પડ્યો,' પૃ. ૬૪)

અને છેવટે નિર્વાણયાત્રાની પ્રયજ્ઞ પંક્તિમાંથી પ્રેરણા પીએ :—

"ન્યોત્તિ દોષ અનન્ત અન્તર વિષે, અલ્પાપુ દો. દોષ થું?"

('તોય થું?', પૃ. ૩૫)

કાળની કરાળ આંધિમાં ચે નર અંખવાય નહિ, હીર દણુાય નહિ
અને રજતકિનારી રૂપે સંદૈવ જળદળતાં રહે, એવાં અખંડકૃત્તિવળ
સાચ્યાં મૌકિતકની તેજરેખાવલિ છે — આ સધળી :

આ તો 'તેજઝાયા'ની તર-તારવણી ચર્મ. કાચ્યોના મીઠા
મહેરામણમાં નિમજ્જન કરતાં અભિનય માનસમોતી મળે તેમ છે,

જેની રચનામાં વાસ્તવદર્શન છે. કૃત્રિમતા નથી પણ નૈસર્ગિકતા નીતરે છે. પંક્તિઓમાં, વસ્તુભાવ કે ઊર્મિવતાનું સચોટ ભાન થાય એવી પારદર્શકતા છે. મનુ-માનસનું તલસ્પર્શી અવલોકન અને અવલોકનનું દૃઢ કવન; હૈયાની છાંયી છાપનાર બાણે એકસૂ રેઝ ન હોય તેવી રીતે, હૃદયલાગણીને તથા ખટ્મધુર અનુભવોને શબ્દમૂર્તિરૂપે ખડાં કરવાની શક્તિની પ્રતીતિ તો કાવ્યોના વાચનમનન વડે જ થઈ શકે. એમ કહી શકાય કે શરદેન્દુના ઉદયે સમુદ્રમાં સ્વાભાવિક ઉછળતી ભરતી પેડે, આ 'તેજછાયા'માંનાં કાવ્યો રસહેલીમાં લેતાં હૃદયસરેથી છલકાયાં છે. વિસ્તારભરે માત્ર વિહંગાવલોકન કરીએ :

સહજવનના સહચારે અમી સરખી શાન્તિના તેમજ અગ્નિ સરખી કાન્તિના જંઝાનિલ વહી ગયા, જીવનની તરેહવાર લ્હાણુ સાથે જ માણી અને અન્તે એવી કે રસજોગણુને વિજોગણુ બનવા વારો આવે છે, ત્યારેય તેના હૈયાના ધડકાર તો એમ જ બોલે છે કે જે ઉરમાં જ છે, તે દૂર નથી અને દૂર નથી, તેથી તેના સહજવનની કદી વિસ્મૃતિ જ નથી, તો તેની વળી સ્મૃતિ શી ? વિજોગણુ કહે છે :—

‘ખુણે જો આનન્દે, અર્ધાધરકરે રયામ દરણું,

‘પુરાણું હૈયે તે, નવ જવીય રહું કદી ચણું;’

અને એ પ્રમાણે—

‘નથી’ જો બૂલાણું, સ્મરણુ નવ તેવું કદી ઘડું.’

(‘સંસાર’, પૃ. ૩)

વિહંગવૃન્દથી વિખૂટી પડેલી અટૂલી પંખીણી હૃદયને બહોલી નાખતા બોલ બોલે છે : આકાશમાં ચન્દ્ર એકાકી; ધરતી પર વહેતી સરિતા એકલસૂતી; અહોનિરન્તર પ્રલક્ષિણ કરતી પૃથ્વી પણ એકલવાઈ અને વ્યોમમાં ઝખૂટતી વીજ પણ જોમ એકલી છે, તેમ જનેતાને ઉદર જન્મી ત્યારે અને હવે અમરપન્થની યાત્રી થવાશે ત્યારે પણ જો એકલ સફર ખેડવાની છે,—

‘તો આ અન્તરમાં ધડું અવરની હું આશ શું એકલી ?’

સ્નેહજીવનનાં આ સ્પંદન ને સંવેદનભર્યા નિઃશ્વાસમાં કેવી નૈસર્ગિક ઉક્તિમય પંક્તિ સ્ખમી છે !

(‘એકલી ; પૃ ૪)

કોઈ કલાકાર શિલ્પકાર કે ચિત્રકાર, કોઈ વિજ્ઞાનવિદ્ લોકનેતા કે સમાજસેવક, પોતપોતાનાં પ્રયોગપ્રવૃત્તિમાં અખંડ ઓતપ્રોત થતાં, એને સાચી કલાશક્તિરૂપ કે જીવનપ્રતિકૃતિરૂપ પોતાની સુખમય સેવિકાનું-જીવનસખીના સાહચર્યકર્તવ્યનું ભાન નથી રહેતું. એવા વિષમ સંયોગોમાં કેટકેટલાં પત્નીહૃદયોનાં જીવનવન આકાળે ઉજડ બની જાય છે, એનું કરુણમુન્દર આલેખન ‘વનમાળીને’ (પૃ. ૬) કાવ્યમાં જોવા મળે છે. ધીકતી અંગારભટ્ટીમાં મૃકાપલા કોડિયાના સંપુટની અન્દર, કુન્દન ગળાઈ-તવાઈને કેતું પ્રવાહી બની ગયું હોય છે, તે કેવળ બાહ્યવયોદનથી જવલ્લે જોઈ શકાય છે. ‘વનમાળી’ના સુમધુર સહવાસ વાસ્તે અનિમિષ મીઠ માંડી રહેલી અને છતાં પ્રતિપળે ભગ્નાશ થયા કરતી કોઈ કલિકાના આકન્દભાવ અજન્મ ઉતર્યા છે :—

‘કંઈ હાર કંઈ મજરા ગુલોના ઝડપથી ભેગા કરે,

‘લઈ છાબ ચાલ્યો એક શ્વાસે જાય તું નિજમન્દિરે,’

પરન્તુ—

‘રે ! એક પણ કળી પ્રણયમન્દિર કાજ થું ના સાંભરે :

‘વનમાળી ! વન સંભાળતાં મુજ હૈવન શીઠ ઉગ્ગડ કરે ?’

આ કાવ્ય સાથે ‘થું ન થાયે ?’ (પૃ. ૨૦) કાવ્ય સરખાવવા જેવું છે.

૩૨૦૭૭

‘ઉપાલંબ’ (પૃ. ૧૨) કાવ્ય ‘બુદ્ધને ઉદ્દેશીને’ હોવાનો ઉલ્લેખ છે; ભલે: સિદ્ધર્થકુમારને સંસાર પર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને બુદ્ધ બની બોધિસત્વ પામવા પોતે રાજમહેલ ત્યજીને પ્રભુપથગામી બને છે—માત્ર રાજમહેલ નહિ, ‘પોતાની પડખે સ્વામીની શીળી છાયા છે,’

એવી અવિચળ શ્રદ્ધાથી નેત્રપોષ્યાં મીચીને યશોધરા સૂતી છે તે પ્રાણુપ્રિય પત્ની સુદાનો ત્યાગ કરી જાય છે; પછી યશોધરા જાગત થતાં બ્યારે સ્વામીને જોતી નથી અને વિષમ વિયોગસ્થિતિનું એને બાન થાય છે, ત્યારે યશોધરાનું અન્તર જે કરુણ આકન્દ્યી દ્રવનું હોય છે, તે કથા જાણીતી છે. એ કથામાત્ર ઉપરથી પ્રસ્તુત કાવ્ય રચાયું છે. પોતાને, પોતાના પરમપવિત્ર પ્રેમને, અનન્ય પતિભક્તિ-ભાવને ત્યજીને વૈરાગ્યનો અંચળો ઝોઠી ચાલ્યા ગએલા સિદ્ધાર્થકુમાર પ્રત્યે આ કાવ્યમાં જે ઉપાલમ્બ દર્શવાયો છે, તે હીક છે; તથાપિ દાંપત્યજીવનના મધ્યાહ્નકાળે લેવાતી જૈનપતિદીક્ષાના અતુરાગી ‘ત્યાગી’ પુરુષોને તે સીધો જ લાગુ પડે છે. કેમકે સિદ્ધાર્થકુમારે તો સ્વયં પુરુષ બન્યા પછી-એટલે વ્યદિપ્રેમમાંથી સમદિપ્રેમસાગરના નાવિક બન્યા પછી— ‘વસુધૈવ કુટુંબમકમ’ની ભાવનાથી સારા વિશ્વને (અર્થાત્ નિજ કુટુંબને પણ) બોધિસત્ત્વનો ત્રિમંત્ર પાયો હતો, એટલે એનો સંસાર-ત્યાગ ઉપાલમ્બને થોડ્ય નથી જ નીવડતો; બ્યારે વર્તમાન યુગે સારી પેઢે ને વાજખી રીતે ચર્ચાતી અકાલીન જૈનદીક્ષાને અંગે એકલવાઈ પડી જતી નવપરિણીત બાલાઓના ચિત્રાલેખનની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ કાવ્ય બેશક તલસ્પર્શી લાગે છે.

‘કળી’ (પૃ. ૧૪) કાવ્યમાં રમણીય મુંજવણના દિલ્લખર ધ્વનિ સરતા જોશે. માવતરની ગુલાખી લૂંકમાં ઉછરેલી ગૌરી કિશોરી બને છે; ‘ધીરે ધીરે કળી મદી કલાતાયની કો કલાએ.’ અજાત રીતે ખીલીને, ‘કળી’ ખુબ સ્વરૂપે પ્રકુલ્લે છે; એની આસપાસ ભવ-રસ-ભોગી ભ્રમરનો ગુંજારવ થવા માંડે છે—આ બધી અવસ્થામાં પ્રકૃતિ-સદૃજ લગ્નમણ્ડા, સંક્રાંતીની મીઠી મુંજવણ એને પગલતી જ હોય છે અને બ્યારે ‘જીવનરસમયો’ કો ‘ફૂલધેસો,’ એને લાધે છે, હ્રમય દૈત શીટીને એકત્મભાવે દાંપત્યના અદૈત સ્વરૂપે સોદાય છે ત્યારે ય પણ ‘કળી’ને નથી સમજાતું કે—

‘હોયે હા ! યેન આ કયાં ? નયન ભોંજવતાં અશ્રુનાં બિન્દુડાં શાં !’

લગ્નસૌભાગ્યની પ્રાપ્તિ પછી, મહિયર-સહિયરનાં વળામણાં વેળાએ બાલાનાં હૃદયસિત છતાં દંપિત લોચનમાંથી જે બિન્દુ સ્વાભાવિક રીતે ટપકે છે, તેની પાછળના અકથ્ય છતાં રમ્ય ભાવોનું સ-રસ આલેખન પ્રસ્તુત કાવ્યમાં થયું છે.

અણુમેળ લગ્નોથી ખદ્યદતા હિન્દુસંસારના વરઝોળા, શુદ્ધ સ્વભાવ માનસ ચારિત્ર્ય ને સંસ્કારાદિનાં કળ્મેડાને ભોગે નીપજતાં અનિદ્ર પરિણામથી કે અણુદીઠ ધીકતી દૈયાહોળીઓ કે ભજવાતા ભવાકાથી ભાગ્યે કોઈ અનભિજ્ઞ હશે. કાફ્ફપિ વેરે કોઠિકાને વસ્તું પડે કે મુગન્ધહીન બારમાસી સાથે બટમોગરાનાં પાનાં પડે, એવાં લગ્નયુગલો રસભરી દાંપત્યકીલા માણવાને બદલે એમની ખીલતી કલા વણુમ્હેરી જ વીલાવા માડે છે એ વસ્તુનું મનોરમ્ય ચિત્ર ‘કામ મારે ચે નથી’ (પૃ. ૩૪) માં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. સગવડિયા ધર્મે કે રૂઢિ નામની ‘જોગમાયા’એ બનાવેલ ‘સંધવા,’ છતા હેવાતને જો ‘વિધવા’ જેવું સ્મશાનસૂનું જીવન જીવતી હોય તો એ શુષ્ક જીવન એને કેવું અકાર્ણ લાગે ? કાવ્યની અંતિમ કડી ઉતારીએ :

‘મેં ધાર્યું જીવનકેન્દ્ર ને સુખકેન્દ્ર છૂપ્યું લગ્નમાં,
‘સગવડ અને રૂઢિ વિના દેખે ન એ કં લગ્નમાં;
‘યઈ આશભજન હવે જરા પણ જીવવા ન્હાતી નથી,
‘એને નથી મુજ કામના, તો કામ મારે ચે નથી.’

સગી આંખે આવાં જીવન્ત ચિત્રો નિરખ્યા પછી કોઈ સંલગ્ન-મુમગા, આવતી કાલથી શરૂ થનાર દાંપત્યજીવન વિષે સંકિત બને અને બહુકામણી તરંગભૂતાવળથી એ ભોળું હૃદય કેવું અસ્વસ્થ બની જાય, તે દૃશ્ય ‘લગ્નની આગલી રાત્રિએ’ (પૃ. ૩૬) કાવ્ય આગાદ ખડું કરે છે. પરન્તુ એ નાનકડા કાવ્યની ખરી શોભા તો છે એની અંતિમ બે પંક્તિઓમાં : વિશુદ્ધ આર્યસુન્દરીને શોભતા ઉદ્ગારને-અનેક કુશંકાઓમાં ચે-તે ભૂલતી નથી, ને કહે છે :-

‘જીવી હું હુઃખી કંઈ પ્રીતમ? ના બને તે:’

ત્યારે- ‘જીવી કુમારો રહું? અંતર ના કહે તે.’

પ્રશ્નમાં કેવી મૂર્છા - અટપટી મૂંઝવણયુક્ત મનોવેદના ભરી છે!

નીલ રંગે રંગાયલું, મનોવેદનાનું ખીલું ચિત્ર, તે ‘ભીખારણુ’-
(પૃ. ૪૧). એમાં શ્રી. મુન્શીએ તેમની એક નવલકથાદ્વારા ચલણી
સિક્કા જેવો બનાવેલો પ્રશ્ન- ‘કોનો વાંક?’ ખડો થાય છે, અને દૈયાપુત્ર
હિન્દુસમાજમાં હડધૂત થતી ‘ગંગાસ્વરૂપ’ની સ્થિતિ, ધરા પર ઢળતી
સ્વર્ગગા સરખી શી રીતે બને છે તે ક્યન, કદી જ અતિશયોક્તિ
સિવાય આ કાવ્ય કહે છે. બાલા જન્મની ભીખારણુ ન્હોતી. તે ધનિક
પિતાની સ્વરૂપવતી કન્યા હતી. ભણેલી હતી. પરણીને સાસરે સિધાવી-
અને એ કન્યાલક્ષ્મી પિતૃગૃહેથી પળવા માંડતાં, જુગાર નામનો
કાળદૈત્ય પિતાને લક્ષ્મીહીન-નિર્ધનિયો બનાવે છે. પિતા ને માતા કાળનો
કોળિયો બને છે. માઆપવિહોણી પુત્રીના બામ્બલેએ પતિમુખ
ભોગવવાનું પશુ સ્વપ્નનું નથી. તે વિધવા બને છે - બાલા વિમાસે છે:

‘...ક્યાં ગોતું છવન મુજ દા! છવનવને ?’

સ્વજનવિહોણા સંસારના રણવગરે રઝળતી બાલાનું પતિરૂપ
છવનધન લૂંટાયું હતું અને માતપિતાની શીળી છાંય પશુ તેણે ગૂમાવી
હતી: ત્યારે રહુંમહું ચીમળાતું શિયળ લૂંટવાના રાક્ષસવેડા ‘વડીલ’ ને
મૂઝે છે અને ધવાયલી મૂઝલી પેડે, ઉપર આમ ને નીચે ધરતી સિવાય
દરવાનો જેને ઠામ નથી એવી એ અસહાય બાલા, નદીગાતાના
પેટાળમાં સમાઈ જવા મથે છે, ત્યાં એને કોઈ બચારી લે છે-પરન્તુ
‘હોલામાંથી ચૂલા’માં પડવા જેવું બને છે: બચાવનાર છવ પરમાર્થો
ન્હોતો, તે વેસ્થા હતી! વેસ્થાવાડે, બળાકારે, એનું ચૌવન ચૂસાઈ જાય
છે અને ચૂસાઈને ફળેટી દેવાતા ગોદલા જેવી બની ગએલી આપણી
આ હિન્દુ કુળલક્ષ્મી બળબળતા બોલ બોલે છે:

‘લૂંટાઈ પૂરી હું, પણ નવ લૂંટાયું ઉદર આ,’

મને એનો અંતિમ નતીજો એ કે એક સમયની સંસારમંદિરની
પ્રોહાગવતી પૂનરણુ, તે આજની હતભાગી બીખારણુ : લોકમૂત્ર એવું
કે કે ‘ પેટ પાપ કરાવે છે; ’ પરંતુ આ કથાનકમાં પેટે પાપ નથી
રાખ્યું : પાપથી બચવા તો તેણે પેટની પરવા પણ ત્યજી હતી—
પાપના પહેલ્લા ચીથે આંગળી ચિંધનાર એનો વડીલ હતો એ રખે
મૂલાય । આ કરુણ કથા દહિનતર કાળજીને પણ ધ્રુવીભૂત કરે એવી છે.

દસ મૌકિતિકના દર્શનિયા જેવી ‘ છૂટી પાંખડી ’ (૫. ૪૪)માં
સ્મરણોની, સૂતેરી સ્વપ્નોની, ઘેરીનમેરી આશાની, લોહવિલોહ
લગ્નજીવતાની આદ્વાદક સુવાસ મધમધે છે અને ત્યાંથી હન્દકાવ્યો
સંકેલાય છે.

સારપછી છ ગીતકાવ્યો છે. પહેલું ગીત—‘ પ્રિયતમને ’ (૫. ૪૯)
માત્ર મનોહર નથી; વિશાળ વિશ્વમાં એકલા પોતાના ‘ પ્રિયતમ ’
પ્રત્યેના અનન્ય યકીનભાવના પ્રતીક સમોત્કું છે. અત્યંત, તે હિન્દીનું
ભાષાન્તર છે; તથાપિ આતું નિર્મેળ સનાતન સલકળ સરખું નૈવેદ્ય
ગૂર્જરીને ચરણે ધરવા માટે બેશક અભિનન્દન ઘટે. બે લભગીત છે
(૫. ૫૧-૫૩). બન્ને એટલાં ભાવવાદી છે, કે કૃષ્ણાંતે શીટાવી દઈ,
સંસ્કૃતિયુક્ત સામાજિક સાહિત્યે માનમર્યુ સ્થાન ભોગવે. ‘ વહેરી ’
(૫. ૫૫) ગીત ઉત્તમોત્તમ ભર્મગીતની હરોળમાં મૂકી શકાય. ગૌરપ
ગૌરી, ‘ દોરે ત્યાં દોરવાય ’ છે અને એના કેવા કંગાલ હાલ થાય છે,
તેનું યથોચિત વર્ણન પુરુષયુદ્ધિ કરતાં ઓહદ્ય કેવી તલસ્પર્શી બાનીમાં
રજતુ કરી શકે, એનો જે ઉચ્ચતર નમૂનો, તે ‘ વહેરી ’ ગીત.

—અને સાર પછીનાં રાસકાવ્યો લગભગ રસગીતોરૂપ છે. વાદળી,
વિમાન, ચુન્દડી, આશાજીવન, ઝંઝર, ભોડો પડ્યો, મોતી, સૂરજદેવ,
અણુજાણુ, ગરબે રમવાને આવો, ભાણેજડાં, આમલાં, મારો ગરબો,
મૂલ્યાંકન, બેન, કાપલરાણી, પૂનેમ, વીનળી—હરકોઈ રાસ, માત્ર વાંચ્યો
નહિ પણ વાગોળો; એમાં દાંપત્યકથા, ગૃહલીલા, સંસારસમસ્યાઓ,

‘જીવી હું દુઃખો કંઈ પ્રીતમ? ના બને તે :’
ત્યારે- ‘જીવી કુમારો રહું? અંતર ના કહે તે.’

પ્રશ્નમાં કેવી મૂળી-અટપટી મૂંઝવણુયુક્ત મનોવેદના ભરી છે!

નીલ રંગે રંગાયલું, મનોવેદનાનું ખીલું ચિત્ર, તે ‘ભીષ્મરણુ’-
(પૃ. ૪૧). એમાં શ્રી. મુન્શીએ તેમની એક નવલકથાદ્વારા ચલણી
સિક્કા જેવો બનાવેલો પ્રશ્ન-‘કોનો વાંક?’ ખડો થાય છે, અને હૈયાણુદ્ધા
હિન્દુસમાજમાં હડધૂત થતી ‘ગંગાસ્વરૂપ’ની સ્થિતિ, ધરા પર ઢળતી
સ્વર્ગંગા સરખી શી રીતે બને છે તે કથન, કશી જ અતિશયોક્તિ
સિવાય આ કાવ્ય કહે છે. બાલા જન્મની ભીષ્મરણુ ન્હોતી. તે ધનિક
પિતાની સ્વરૂપવતી કન્યા હતી. બણેલી હતી. પરણીને સાસરે સિધાવી-
અને એ કન્યાલક્ષ્મી પિતૃગૃહેથી પળવા માંડતાં, જુગાર નામનો
કાળદૈત્ય પિતાને લક્ષ્મીહીન-નિર્ધનિયો બનાવે છે. પિતા ને માતા કાળનો
કાળિયો બને છે. માઆપવિહોણી પુત્રીના બાઅલેએ પતિશુખ
ભોગવવાનું પણ સ્મૃત્યું નથી. તે વિધવા બને છે-બાલા વિમાસે છે :

‘...ક્યાં ગોતું જીવન મુજ હા! જીવનવને ?’

સ્વજનવિહોણા સંસારના રણવગડે રજળતી બાલાનું પતિરૂપ
જીવનધન લૂંટાયું હતું અને માતપિતાની શીળી છાંય પણ તેણે ગૂમાવી
હતી: ત્યારે રહુંસહું ચીમળાતું શિયળ લૂંટવાના રાક્ષસવેડા ‘વડીલ’ ને
સૂઝે છે અને ધવાયલી મૂગલી પોંડે, ઉપર આમ ને નીચે ધરતી સિવાય
હરવાનો જેને હામ નથી એવી એ અસહાય બાલા, નદીમાતાના
પેટાળમાં સમાઈ જવા મગે છે, સાં એને કોઈ બચાવી લે છે-પરંતુ
‘હોલામાંથી ચૂલા’માં પડવા જેવું બને છે: બચાવનાર જીવ પરમાર્થ
નહોતો, તે વેશ્યા હતી! વેશ્યાવાડે, બળાત્કારે, એનું યૌવન ચૂસાઈ નય
છે અને ચૂસાઈને કુજેટી દેવાતા ગોહલા જેવી બની ગએલી આપણી
આ હિન્દુ કુળલક્ષ્મી બળબળતા બોલ બોલે છે:

‘લૂંટાઈ પૂરી હું, પમ્પ નવ લૂંટાયું ઉદર આ,’

અને એનો અંતિમ નતીજો એ કે એક સમયની સંસારમંદિરની સોહાગવતી પૂજારણ્ય, તે આજની હતભાગી બીખારણ્ય : લોકસૂત્ર એવું છે કે ‘ પેટ પાપ કરાવે છે; ’ પરંતુ આ કથાનકમાં પેટે પાપ નથી કરાવ્યું : પાપથી બચવા તો તેણે પેટની પરવા પાપ ત્યજી હતી— પાપના પહેલા અીસે આંગળી ચિંધનાર એનો વડીલ હતો એ રખે બૂલાય । આ કરુણ કથા કઠિનતર કાળજીને પણ દ્રવીભૂત કરે એવી છે.

દસ મૌકિતકના દર્શનિયા જેવી ‘ છૂટી પાંખડી ’ (૫. ૪૪)માં સ્મરણોની, સૂતેરી સ્વપ્નોની, ઘેરીનમેરી આરાની, લોકવિલોલ લગ્નગુતાની આદ્વાદક સુવાસ મધમધે છે અને ત્યાંથી હન્દકાવ્યો સંકેલાય છે.

સારપછી છ ગીતકાવ્યો છે. પહેલું ગીત—‘ પ્રિયતમને ’ (૫. ૪૯) માત્ર મનોહર નથી; વિદ્યાળ વિશ્વમાં એકલા પોતાના ‘ પ્રિયતમ ’ પ્રત્યેના અનન્ય યજ્ઞીનભાવના પ્રતીક સમોવડું છે. અસ્મત, તે હિન્દીનું ભાષાન્તર છે; તથાપિ આવું નિર્ભેળ સનાતન સત્યદ્વજ સરખું નૈવેદ્ય ગૂર્જરીને ચરણે ધરવા માટે બેશક અભિનન્દન ધટે. જે લગ્નગીત છે (૫. ૫૧-૫૩). બન્ને એટલાં ભાવવાદી છે, કે ફટાણાંને શીટાવી દઈ, સંસ્કૃતિયુક્ત સામાજિક સાહિત્યે માનભર્યું સ્થાન ભોગવે. ‘ વછેરી ’ (૫. ૫૫) ગીત ઉત્તમોત્તમ ઊર્મિગીતની હરોળમાં મૂકી શકાય. ગૌરપ ગૌરી, ‘ દોરે ત્યાં દોરવાય ’ છે અને એના કેવા કંગાલ હાલ થાય છે, તેનું યથોચિત વર્ણન પુરુષવ્યુદ્ધિ કરતાં ઓહદય કેવી તલસ્પર્શી બાનીમાં રજુ કરી શકે, એનો જે ઉચ્ચતર નમૂનો, તે ‘ વછેરી ’ ગીત.

—અને સાર પછીનાં રાસકાવ્યો લગભગ રસગીતોરૂપ છે. વાદળી, વિમાન, ચુન્દડી, આશાજીવન, અંઝર, મોઠો પડ્યો, મોતી, સૂરજદેવ, અણુમણુ, ગરબે રમવાને આવો, ભાણેજડાં, આમલાં, મારો ગરબો, મહ્યાંકન, બેન, કોયલરાણી, પૂનેમ, વીળળી—હરકોઈ રાસ, માત્ર વાંચેો નહિ પણ વાગોળો; એમાં દાંપત્યકથા, ગૃહલીલા, સંસારસમસ્યાઓ,

વન-ઉપવનશાં છવનવહન, વિયોગવિરહ, કુટુમ્બભાવ, મહિયર-સહિયરના શીળા શેરડા, તથા ઉન્હાછાના નિઃશ્વાસની રસછોળ છઠ્ઠકાય છે, વર્તમાન મહિલાછવનનાં ચિત્રવિચિત્ર ચિત્રો ચિતરાય છે, રાસગીતો દ્વારા સમાજને આનંદ ને ચેતવણી દેતા ધ્વનિ ગૂંજે છે : ગીતસાહિત્યમાં, રાસરૂપે, કુળકુટુમ્બ ને ગૃહસંસારછવનના ભાવ અતિ, સરળતાથી ઉતારવાનો પ્રથમ અધિકાર સ્ત્રીહૃદયને છે, એ કલાશક્તિ જેટલી એને સહજસાધ્ય હોય તેટલી પુરુષપીછીને વિરલ હોય-એ સિદ્ધાન્તનો સાક્ષાત્કાર પ્રસ્તુત રાસગીતોથી થાય છે—અને રાસ તો પરચોતરના પક્ષા જેવું, પણ ન ચળે એવું, અણુમોલ સ્ત્રીધન છે ને ? ઇચ્છીએ કે રાસસાહિત્યની ઉત્તરોત્તર સુરેષ ને કલાત્મક અભિવૃદ્ધિ કવિઓ દ્વારા નહિ પણ કવયિત્રીઓની કલમે થયા કરે.

હાલની નગરે આટલું કાવ્યભાવાલેખન થયા પછી કોઈને કદાચ પ્રશ્ન થાય કે તેજછાયાના સ્ત્રવનમાં નવીનતા કી ? ઉત્તર અધરો નથી. વસ્તુતઃ નવીનતાને નિદાળનાર વસ્તુ જ જે જૂની હોય-સનાતન હોય તો નૂતનતાનો પ્રશ્ન જ અરથાને છે; અને આ સનાતન તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો શેઠ્ઠિપરનાં નાટકો કે કાલિદાસનાં નાટ્યવિધાન; કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથ કે મહાકવિ ન્હાનાલાલ; એમનાં સધળાં સર્જન આદ્ય-સનાતન સત્ત્વતત્ત્વના પાયા ઉપર રચાયેલી ઇમારતો છે; મતલબ કે નવીન લાગતાં એ સધળાં સર્જન વસ્તુતઃ જૂનાં છે. સ્નેહના સનાતન સ્મારકરૂપ તાજમદાલ કે કલાના વિજ્યી સંભારણરૂપ ઝોઈતી હીરાભાગોળ, સૌંદર્યથી સદાસોદાગણી દારૂમીરની ડુંગ્રે કે વિરાટ નપત્તી પેઠે તપતો હિમાલય : આ બધાં જૂનાં આપણાં ઝવેરાત પર અવલોકનકારો, વિવેચકો, કવિઓ, તત્ત્વજ્ઞો જે કાંઈ કથન કરે તે સધળું જૂની વસ્તુપરું હોવા છતાં નરહમ નવું છે-કેમકે નિરીક્ષણ ને પરીક્ષણ, લેખ ને આવેગ, પ્રતિભા ને કવિતા તેના સર્જકનાં સ્વર્ધન છે અને એ જ તેની નવીનતા છે. વર્ષે વર્ષે ઉજવાતી જયંતીઓ, તહેવારપ્રમંથો,

ઋતુપર્વો કે વ્રતઉત્સવો; સમગ્રું જૂનું છતાં નવીનતાના ભાવે અંકાય છે, પંકાય છે ને પૂળાય છે : દેવસ્નાન વાસ્તે વપરાતું ગંગાજળ એકનાં એક જ ગંગાછતું છતાં નિત્યનવીન નથી શું ? દેવપૂજાપો ગાંધીદાદને ત્યાંનો જૂનો છતાં નિત્યનવીન નથી શું ? દેવભોગ વાસ્તે ધરાવવામાં આવતી વસ્તુ જૂની છતાં એ નૈવેદ્ય નિત્યનવીન નથી એમ દ્રાણ દેદેશે ! દિવાનખાનાના પુષ્પપાત્રમાં પ્રાતઃકાળે ગોઠવાતાં પુષ્પો જૂની જ કુસુમ-કુંડમાંથી વીણેલાં હોવા છતાં તેને કોઈ જૂનાં કદી શકતું નથી : શરદપૂર્ણિમા ગર્ધ સાક્ષ ઊગી હતી એ જ આ વર્ષે ઊગશે, તેથી તે જૂની નથી મનાતી : શું સંગીત કે શું ગીત, એમાંની વસ્તુ-એના આરોહઅવરોહ જૂનાં છતાં બ્યારે તે શુંજવા માડે છે, ત્યારે દિક્ષમાં જે નૂતન ઝણઝણાટી જામે છે ત્યાં જ એની નવીનતા છે. વસ્તુ કે વ્યક્તિ જૂની-અર્થાત્ સનાતન છતાં એનું ધડતર, ધડતરની હથોટી, હથોટીમાં ઉતરતું સંચારક બળ ને સિંચાતી શક્તિની દૃષ્ટિએ જોનારને જૂના-નવાનો પ્રશ્ન ભાગ્યે ઉદ્ભવશે. જીવન અને જીવનના પ્રશ્નો સૃષ્ટિ જેટલા સર્જનજૂના છે, છતાં એને રજુ કરવાની રીત પોતપોતાની-સ્વતંત્ર ને નિરનિરાળી હોઈ નથી છે, તો આ ગીત પણ એ ધોરણે નિર્વિવાદ નવાં છે.

નૂતન-પુરાતન પ્રશ્નની સ્વરૂપ મીમાંસા પછી, તેજછાયામાં પ્રવેશેલા એક 'નવા' છન્દ વિષે અંગુલિનિર્દેશ કરવો પડે છે-એ નવો છન્દ, તે 'પૃથ્વી' : 'અન્દ્રક'ના સીર્ષક હેઠળ (પૃ. ૩૭) પૃથ્વીછન્દમાં એક કાવ્ય રચાયલું વંચાય છે. અલ્પ્યત, એનો લેખારા સોનેટનો છે. તે છન્દોભંગની ક્ષતિથી સુરક્ષિત છે-

રહ્યાં જીવન જીવવાં, જીવવાં વિષો કારમાં'

જેવાં ચરણો આણીશુદ્ધ નૈસર્ગિક ઉતર્યા છે અને આ બંધું છતાં, કાવ્યના ત્રીજા ચરણમાં, માત્રા ન વધી જાય તે ખાતર, ખરા શબ્દ 'આભૂપણ'ને બદલે 'અભૂપણ' શબ્દ યોજવો પડ્યો છે, એવી રીતે

પૃથ્વીછન્દ જ. ‘અ-ભૂપણ’ જેવો મને તેમજ અન્ય ધણા કાવ્યસર્જકોને લાગતો રહ્યો છે. એ છન્દ દરિયાપારનાં વિચિત્રાંશી. ખેંચાઈ આવ્યો હોય તેની મુદ્દલ સ્થા નથી; સત્ય ને સ્નેહ જેવાં સનાતન તત્ત્વો સ્થાય ત્યાંથી અપનાવી શકાય; એમાં આગડછેટ ન જ હોઈ શકે: એટલે એની પ્રત્યેના અણુગમાનું કારણ એ નથી; આપણું આર્યસંગીત સાથે એનો તાલમેળ, આટઆટલાં વર્ષોએ પણ ગળ્યો નથી, જનતામાં એ છન્દ કીકાઓ નથી ને છરવાયો પણ નથી: પૃથ્વી જેટલો જ ખરખરોડો, ‘અજેય’ અને સ્વચ્છન્દને ચીંતે ચડાવતો એ પૃથ્વીછન્દ ગૂર્જરીના મંદિરે આદર નહિ પામે તો તેના યશોજ્જ્વલ ગૌરવને કશી જ હાની પહોંચવાની નથી. એટલે ૧૯૩૬ પછી શ્રીમતી જયમનખેડેને વધુ એક પણ પૃથ્વીછન્દની રચનાનો પ્રયોગ કર્યો નથી—અને બલિષ્ઠમાં સદંતર નહિ થાય તો તેથી ક્ષોભ પામવા જેવું મુદ્દલ નથી.

આસ ધ્યાન ખેંચતી ખીછ ખાગત કાવ્યરચનાનાં વર્ષ વિશે છે. શરૂઆત ૧૯૨૧થી થઈ; તે દેઠ ૪૦ની ચાલુ સાલ સુધી સર્જનઝરણું સૂકાયું નથી: તાત્કાલ ત્યાં થવાય છે, કે જે શૈલી, દયોદી, ધડતર ૧૯૪૦માં જેવાય છે, લગભગ એ જ ૧૯૨૧માં ૧૫૦થી આવી એકધારી ચાલી આવતી ધાટી ને પ્રતિભાશક્તિ માટે આપણને વિશિષ્ટ માન હિતજ થાય.

છન્દ કે ગીતરચનાને અંગે લગીર કંઠુ દીકા કરવાની લાલચ હોડી શકાતી નથી—જેવું સિદ્ધદસ્ત લેખકોમાં પણ ઘણી વાર બનતું જેવાય છે; લગીર ચોછી કાળજી, લગીર યોડું મનોમન્યન અને એવા લગીર કારણે, જાણેઅજાણ્યે પ્રવેશવા પામતો દિલ્લો, મોલો કે તરછટ તરીઆની પેટે જુદો ને જુદો તરખરનો શબ્દ કાવ્યને કે એની કડીને બદલત-કરી નાખે છે અથવા મધુર્યને ઢણી દે છે. શબ્દસામર્થ્ય અને એનું મહત્ત્વ કવિશ્રી ન્દાનાલાલ જેટલું જવલ્લે અન્ય સર્જકો સમજ્યા હશે: એકવાર હુમસમાં એમની સાથે હતો, ત્યારે વળી આ

વસ્તુને અનુભવ વિશેષ થએલો. આખું કાવ્ય હૃદયની કિનારીને સ્પર્શે એટલું સખળ તે ચેતનવન્તું સૂઝાયું હતું, પરંતુ છેલ્લા ચરણ વાસ્તે કવિશીતે જે એક શબ્દ જોઈતો હતો, તે જડતો નહોતો: બપ્પો દિવસ સુધી એ ખોવાયેલા શબ્દની બાળમાં. જાણે અમાન દયા ભોગવતા હોય એમ મને લાગ્યું. મેં પૂછ્યું: ‘છપ્પો છો એવો શબ્દ માનો કે નહિ જ મળે તો?’ અને ગેળી નાદ એવો જવાબ મળ્યો: ‘તો આખું કાવ્ય રદ થશે!’ જ્યાં આવી ભાવના વિલસતી હોય, ત્યાં વસ્તુને યથાર્થ સ્વરૂપે વ્યક્ત કરતો, અથવા ભાવનું તત્ત્વસ્પર્શી નિરૂપણ કરતો શબ્દઅંકોળ અસાધ્ય ન જ હોઈ શકે. મજબૂત વીસ અંકોડાની સાંકળથી જૂલતા દિયોળે, એક જ અંકોડો નચળો હોય, તો બાકીના જોગણીસ અંકોડા સખળ છતાં નિર્ગળ નીવડે છે એ સાદી સમજની પણ, કાવ્યસર્જકને વિસ્મૃતિ ન થાય, તો તેમનું સર્જન જરૂર વધુ મધુર બનવા પામે, એવો નમ્ર મત છે.

પ્રસંગ મળ્યો ત્યારે સામાન્ય ટીકા કરી છે; તે શ્રીમતી જયમન-જ્ઞેનને જ સર્વાંશે લાગુ પડે છે એમ નથી: એમનાં કાવ્યોમાંથી એવું તો થોડું જ વીણામણ થઈ શકે કદાચ: દદાન્ત દાખલ જોઈએ—

‘ધુવવાટ અનન્ત મદી ધુણતી’ (‘ત્યારે ને હવે,’ પૃ. ૧૪, પંક્તિ ૩)

આમાં ‘ધુણતી’ શબ્દ કર્ણપ્રિય નહિ એટલે કર્ણકોર લાગે છે: એને બદલે ‘ધુવવાટ અનન્ત વિષે ધુમતી’ હોત તો?

‘કૃણી’ કાવ્ય જુઓ: (પૃ. ૧૪. છેલ્લીની બીજી પંક્તિ)

‘ઉભય પીગળીને એકસૂત્રે સમાયાં.’

‘પીગળી’ ગયા પછી સૂત્રમાં પરોવાયું. શી રીતે? એને બદલે—

‘ઉભય સમરૂપે એક સૂત્રે સમાયાં.’ હોત તો?

‘ભોડો પથો’ કાવ્ય જુઓ (પૃ. ૬૪. પાંચમી કડીનું પહેલું ચરણ.)

‘તારલાનાં ટોળાંને વીણવાને સંચરી’

‘ટોળાં’ની સાથે ‘વીણવા’ની વીણાનું સંલગ્ન અણુમેળ નથી લાગતું? એને બદલે ‘ટીપકી’ કે ‘ફૂલડાં’ શબ્દ સંયોજ્યો હોત તો?

‘તારલાની ટીપકીને
‘તારલાનાં ફૂલડાંને } વીણવાને સંચરી,’

આ ગીતનો ઢાળ નોંધવામાં પણ કાંઈક સમજકેર થઈ લાગે છે. ‘જોયા જગત ધૂમી એક જોગીરાજને’ એ ઢાળ આ ગીતનો લખ્યો છે તે ખરો નથી. એવું જ ‘મારો ગરબો’ રાસના ઢાળ વિશે છે. એનો ઢાળ મૂળ કરતાં જુદો જ પડે છે. નોંધાયલા ઢાળ પ્રમાણે જોઈએ તો—

‘આજો આપાદ આદ વાદળાં છવાયાં,

‘આંસુડે ચીર આ ભીંભયાં—સુદાગિરાજ !

‘એવાં શાં આળ રાજ ! માયા હારી:’

એ પ્રમાણે ગીત ગોઠવાતું જોઈએ, તે નથી.

સિવાય કોઈ કોઈ સ્થળે જોડણીટોપ ડોકિયાં કરે છે, પરંતુ એ વિષય બુદ્ધિનો હોઈ, સુંદર સુવાસિત પુષ્પોની પાંખડીઓ ચૂંટી, વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અન્દરતું પુકેસર ખોલીને પાંડિત્ય પરખાવવા જેવું વર્તન મને સચિદ્ર નથી: છન્દ ગીત રાસનાં ત્રિવેણી સંગમ સરખાં આ કાવ્યોનો, હૃદયે ભરછક રસારવાદ માળ્યા પછી તો એક જ ઉદ્ગેષ્ય બસ થાય, કે ગરવી ગૂર્જરીના સાહિત્યગન્ધિરે, પ્રમાણમાં, કનયિત્રી બહેનો સ્વસ્થ બહકે વિરલ છે; એવા સંજોગોમાં, શ્રીમતી ન્યમનબહેન તરફથી સમર્પિત થતી આ ‘તેજછાયા.’ એના પોનાના સત્ત્વ ને લીર વડે બૃહદ્ ગૂર્જરાતમાં હૃદય મૂલ્યાંકન કરાવનાર નીવડશે એ વિશે મને કશો જ અંદેશો નથી અને તેથી, એમના એક સાહિત્યઅનુભવી તરીકે આ લખનારને ગૌરવ હિત્ત થાય છે. હૃદય કુળ, શિક્ષિત-સાક્ષર કુટુંબ

અને શુદ્ધ સંસ્કારી જીવન-એવો ત્રિભોટો જન્મને લાધ્યો છે એવાં જયમનખેન વાસ્તે છેલ્લા અભિલાષ તો ઓટલા જ હોય, કે તમે-ખેનો જ છે ‘વરસતી વાળાઓ:’ પ્રભુગેરી પ્રકૃતિ સ્વરૂપે તમે જે કાંઈ અને જેટલું પાશો, એટલું જ પુરુષોને પાન કર્યાનું છે. વાસ્તે સાહિત્યનો નિત્યનૂતન ફાલ સદૈવ તમારા જીવનક્ષેત્રથી ફળતો રહેા અને રસપિપાસુ સંસારસફરીઓને એનો લાભ મળતો રહેા.

છેવટ શ્રીમતી જયમનખેનરચિત પંક્તિઓ જ ગાઈએ કે

‘હોજો નિત્ય નવીન નેત્રપુટમાં, કે કલ્પનાઓ ખરી;

‘હોજો આરા સદા યતી ફલવતી, કે કાવ્યલીલાસરી:’

(‘મંગલ અષ્ટક,’ પૃ. ૩૯)

અને આ અભિલાષના ફલિતાર્થ વાસ્તે—

‘મુલસ મુગમ હોજો, શારદા સાલકારી.’

(‘નૂતનવર્ણ,’ પૃ. ૨૮)

કેશવ હ. શેઠ

ઝડપવો કે ઘટતો સવો; સમગ્ર જૂનું છતાં નવીનતાના ભાવે અંકાય છે, પંકાય છે ને પૂજાય છે : દેવસ્નાન વાસ્તે વપરાતું ગંગાજળ એકનાં એક જ ગંગાજળું છતાં નિત્યનવીન નથી શું ? દેવપૂજાપો ગાંધીદાદને ત્યાંનો જૂનો છતાં નિત્યનવીન નથી શું ? દેવભોગ વાસ્તે ધરાવવામાં આવતી વસ્તુ જૂની છતાં એ નૈવેદ્ય નિત્યનવીન નથી એમ કોણ કહેશે ? દિવાનખાનાના પુષ્પપાત્રમાં પ્રાતઃકાળે ગોઠવાતાં પુષ્પો જૂની જ કુસુમ-કુંડમાંથી વીણેલાં હોવા છતાં તેને કોઈ જૂનાં કદી શકતું નથી : શરદપૂર્ણિમા ગર્ધ સાલ જગી હતી એ જ આ વર્ષે જગશે, તેથી તે જૂની નથી મનાતી : શું સંગીત કે શું ગીત, એમાંની વસ્તુ-એના આરોહઅવરોહ જૂનાં છતાં બ્યારે તે ગુંજવા માટે છે, ત્યારે દિલમાં જે નૂતન અણુઅણુની જામે છે ત્યાં જ એની નવીનતા છે. વસ્તુ કે વ્યક્તિ જૂની—અર્થાત્ સનાતન છતાં એનું ધડતર, ધડતરની હથોટી, હથોટીમાં ઉતરતું સંચારક બળ ને સિંચાતી શક્તિની દૃષ્ટિએ જોનારને જૂના-નવાનો પ્રશ્ન ભાગ્યે ઉદ્ભવશે. જીવન અને જીવનના પ્રશ્નો સૃષ્ટિ જોટલા સર્જનજૂના છે, છતાં એને રજુ કરવાની રીત પોતપોતાની-સ્વતંત્ર ને નિરનિરાળી હોઈ નવી છે, તો આ ગીત પણ એ ધોરણે નિર્વિવાદ નવાં છે.

નૂતન-પુરાતન પ્રશ્નની સ્વરૂપ મીમાંસા પછી, તેજછાયામાં પ્રવેશેલા એક ‘નવા’ છન્દ વિષે અંગુલિનિર્દેશ કરવો પડે છે—એ નવો છન્દ, તે ‘પૃથ્વી’ : ‘અન્દ્રક’ના શીર્ષક હેઠળ (પૃ. ૩૭) પૃથ્વીછન્દમાં એક કાવ્ય રચાયલું વંચાય છે. અલ્પત, એનો લેખાશ સોનેટનો છે. તે છન્દોભંગની ક્ષતિથી સુરક્ષિત છે—

રહ્યાં જીવન જીવવાં, જીવવાં વિષે કારમાં ’

જેવાં ચરણો અણીશુદ્ધ નૈસર્ગિક ઉતર્યા છે અને આ બધું છતાં, કાવ્યના ત્રીજા ચરણમાં, માત્રા ન વધી જાય તે ખાતર, ખરા શબ્દ ‘આભૂપણ’ને બદલે ‘અભૂપણ’ શબ્દ ચોજવો પડ્યો છે, એવી રીતે

પૃથ્વીછન્દ જ 'અ-મૂલ્ય' જેવો મને તેમજ અન્ય ધણા કાવ્યસર્જકોને લાગતો રહ્યો છે. એ છન્દ દરિયાપારનાં વિચિત્રાંશી ખેંચાઈ આવ્યો હોય તેની મુદ્દલ સૂઝ નથી; સત્ય ને સ્નેહ જેવાં સનાતન તત્ત્વો સ્થાય ત્યાંથી અપનાવી શકાય; એમાં આમડછેટ ન જ હોઈ શકે. એટલે એની પ્રત્યેના અણગમાનું કારણ એ નથી; આપણાં આર્યસંગીત સાથે એતો તાલમેળ, આટઆટલાં વર્ષોએ પાશુ મળ્યો નથી, જનતામાં એ છન્દ ઝીલાયો નથી ને જીરવાયો પાશુ નથી. પૃથ્વી જેટલો જ ખરખરો, 'અગેય' અને સ્વચ્છન્દને ચીસે ચડાવતો એ પૃથ્વીછન્દ ગૂર્જરીના મન્દિરે આદર નહિ પામે તો તેના યશોજ્વલણ ગૌરવને કશી જ હાની પહોંચવાની નથી. એટલે ૧૯૩૬ પછી શ્રીમતી નયમનપ્પેને વધુ એક પશુ પૃથ્વીછન્દની રચનાનો પ્રયોગ કર્યો નથી—અને ભવિષ્યમાં સદંતર નહિ થાય તો તેથી ક્ષોભ પામવા જેવું મુદ્દલ નથી.

ખાસ ધ્યાન. ખેંચતી ખીજી ખાખત કાવ્યરચનાનાં વર્ષ વિશે છે. શરૂઆત ૧૯૨૧થી થઈ; તે ઠેક ૪૦ની ચાલુ સાલ સુધી સર્જનઝરણું સૂકાયું નથી; તાત્કાલિક ત્યાં થવાય છે, કે જે શૈલી, દયોદી, ધડતર ૧૯૪૦માં જેવાય છે, લગભગ એ જ ૧૯૨૧માં! મર્યાદી આવી એકધારી ચાલી આવતી ધાટી ને પ્રતિભાશક્તિ મારે આપણને વિશિષ્ટ માન હિત્તજ થાય.

છન્દ કે ગીતરચનાને અંગે લગીર કટુ ટીકા કરવાની લાલચ છેડી શકાતી નથી—જેવું સિદ્ધકસ્ત લેખકોમાં પશુ ઘણી વાર જનનું જેવાય છે; લગીર જોણી કાળજી, લગીર યોદ્ધું મનોમન્યન અને એવા લગીર કારણો, જણેઅજાણે પ્રવેશવા પામતો ફિક્કો, મોળો કે તરાછટ તરીઆની પેઠે જુદો ને જુદો તરવરનો શબ્દ કાવ્યને કે એની કડીને બદલત કરી નાખે છે અથવા માધુર્યને હણી દે છે. શબ્દસામર્થ્ય અને એનું મદત્વ કવિશ્રી ન્હાનાસાલ જેટલું જવલ્લે અન્ય સર્જકો સમજ્યા હશે: એકવાર હુમસમાં એમની સાથે હતો, ત્યારે વળી આ

વસ્તુને અનુભવ વિશેષ થએલો. આખું કાવ્ય હૃદયની કિનારીને સ્પર્શે એટલું સખળ ને ચેતનવન્તું સૂઝયું હતું, પરન્તુ છેલ્લા ચરણ વાસ્તે કવિશ્રીને જે એક શબ્દ જોઈતો હતો, તે જડતો નહોતો: બપ્પો દિવસ સુધી એ ખોવાયેલા શબ્દની બાળમાં જણે આમાન દશા ભોગવતા હોય એમ મને લાગ્યું. મેં પૂછ્યું: ‘છમ્મો છો એવો શબ્દ માતો કે નહિ જ મળે તો?’ અને ગેમી નાદ જેવો જવાબ મળ્યો: ‘તો આખું કાવ્ય રદ થશે!’ જ્યાં આવી ભાવના વિકસતી હોય, ત્યાં વસ્તુને યથાર્થ સ્વરૂપે વ્યક્ત કરતો, અથવા ભાવનું તત્ત્વસ્પર્શી નિરૂપણ કરતો શબ્દબંડોળ અસાધ્ય ન જ હોઈ શકે. મજબૂત વીસ અંકોડાની સાંકળથી જૂલતા હિચોળે, એક જ અંકોડો નખો હોય, તો બાકીના ઝોગણીસ અંકોડા સખળ છતાં નિર્મળ નીવડે છે એ સાદી સમજની પણ, કાવ્યસર્જકને વિસ્મૃતિ ન થાય, તો તેમનું સર્જન જરૂર વધુ મધુર બનવા પામે, એવો નમ્ર મત છે.

પ્રસંગ મળ્યો ત્યારે સામાન્ય ટીકા કરી છે; તે શ્રીમતી જયમન-જ્ઞેનને જ સર્વશે લાગુ પડે છે એમ નથી: એમનાં કાવ્યોમાંથી એવું તો થોડું જ વીણામણુ થઈ શકે કદાચ: દૃષ્ટાન્ત દાખલ જોઈએ—

‘ધુધવાટ અનન્ત મહી ધુણતી’ (‘ત્યારે ને હવે,’ પૃ. ૧૪, પંક્તિ ૩)

આમાં ‘ધુણતી’ શબ્દ કર્ણપ્રિય નહિ એટલે કર્ણકંઠાર લાગે છે: એને બદલે ‘ધુધવાટ અનન્ત વિષે ધુમતી’ હોત તો?
‘કળા’ કાવ્ય જુઓ: (પૃ. ૧૪. છેલ્લીની બીજી પંક્તિ)

‘ઉભય પીગળીને એકસૂત્રે સમાયાં.’

‘પીગળા’ ગયા પછી સૂત્રમાં પરાવાતું શી રીતે? એને બદલે—

‘ઉભય સમરૂપે એક સૂત્રે સમાયાં’ હોત તો?

‘બોહો પઓ’ કાવ્ય જુઓ (પૃ. ૬૪. પાંચમી કડીનું પહેલું ચરણ.)

‘તારલાનાં ટોળાંને વીણવાને સંચરી’

‘ટોળાં’ની સાથે ‘વીણવા’ની વીણાતું સંલક્ષ્ય અણુમેળ નથી લાગતું? એને બદલે ‘ટીપકી’ કે ‘ફૂલડાં’ શબ્દ સંયોજ્યો હોત તો?

‘તારલાની ટીપકીને } વીણવાને સંચરી,
‘તારલાનાં ફૂલડાંને }

આ ગીતનો ઢાળ નોંધવામાં પણ કાંઈક સમજકેર થઈ લાગે છે. ‘જોયા જગત ધૂમી એક જોગીરાજને’ એ ઢાળ આ ગીતનો લખ્યો છે તે ખરો નથી. એવું જ ‘મારો ગરબો’ રાસના ઢાળ વિશે છે. એનો ઢાળ મૂળ કરતાં જુદો જ પડે છે. નોંધાયલા ઢાળ પ્રમાણે જોઈએ તો—

‘આબ્યો આપાદ આદ વાદળાં છવાયાં,
‘આંસુડે ચીર આ બીંભયાં—મુદાગિરાજ!
‘એવાં શાં આજ રાજ! માયા હતારી:’

એ પ્રમાણે ગીત ગાવાનું જોઈએ, તે નથી.

સિવાય કાંઈ કાંઈ સ્થળે જોડણીદોષ ડોકિયાં કરે છે, પરંતુ એ વિષય બુદ્ધિનો હોઈ, સુંદર સુવાસિત પુષ્પોની પાંખડીઓ ચૂંટી, વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અન્દરનું પુંકેસર જોડીને પાંડિત્ય પરખાવવા જેવું વર્તન મને રુચિર નથી; છન્દ ગીત રાસનાં ત્રિવેણી સંગમ સરખાં આ દ્રવ્યોનો, હૃદયે ભરછક રસાસ્વાદ માણ્યા પછી તો એક જ ઉદ્દેશ્ય બસ થાય, કે ગરવી ગૂંઝરીના સાહિત્યમન્દિરે, પ્રમાણમાં, કવયિત્રી બહેનો સ્વસ્થ બહકે વિરલ છે; એવા સંજોગમાં, ધીમતી જલ્પનમન્દેન તરફથી સમર્પિત થતી આ ‘તેજહાયા,’ એના પોતાના સત્ત્વ ને હીર વડે બુદ્ધ ગૂંઝરાતમાં હૃદય મૃત્યાંકન કરાવનાર નીવડશે એ વિશે મને કશો જ અંદેશો નથી અને તેથી, એમના એક સાહિત્યમન્દુ તરીકે આ લખનારને ગૌરવ કૃત્ય થાય છે. હૃદય કુળ, શિક્ષિત-આસર કુદૃશ્ય

અને શુદ્ધ સંસ્કારી જીવન-એવો ત્રિવેગી લેખને લાધ્યો છે એવાં
જયમનખેન વાસ્તે છેલ્લા અભિલાષ તો એટલા જ હોય, કે તમે-
ખેનો જ છો 'વરસતી વાદળાઓઃ' પ્રભુપ્રેરી પ્રકૃતિ સ્વરૂપે તમે લે
કાંઈ અને લેટલું પાશો, એટલું જ પુરુષોત્તે પાન કરવાનું છે. વાસ્તે
સાહિત્યનો નિત્યનૂતન ફાલ સદૈવ તમારા જીવનક્ષેત્રથી ફળતો રહે. અને
રસપિપાસુ સંસારસાધરીઓને એનો લાભ મળતો રહે.

છેવટ શ્રીમતી જયમનખેનરચિત પંક્તિઓ જ ગાઈએ કે

'હોલો નિત્ય નવીન નેત્રપુટમાં, કે કલ્પનાઓ ખરી;

'હોલો આરા સદા યતી ફલવતી, હો કાવ્યલીલાભરી.'

('મંગલ અષ્ટક,' પૃ. ૩૯)

અને આ અભિલાષના ફલિતાર્થ વાસ્તે—

'સુલભ સુગમ હોલો, શારદા સાલધારી.'

('નૂતનવર્ણ,' પૃ. ૨૮)

કેશવ હ. શેઠ

ॐ नमः शिवाय ॥

સંભારે ?

(શિખરિણી)

તને હું સંભારે ક્યમ કરી કહે નાથ ! કહિયે ?
હયું તો શા માટે—‘સ્મરણ કરું તારું’ ? લખી કહે !
ઉગીને આકાશે કંઈ શશિરવિ આયમો ગયા,
વળી વાયું આઝા અમોઝનલ શા કું વહી ગયા. ૧

લર્યા જૂતાં સ્વપ્નાં પ્રતિદિન નવા નેત્રપુટમાં,
સ્મર્યા ના સહેવાતાં, નયનદ્રયથી અશ્રુ ઝરતાં;
અનેશ ને આછા તુજ સહ લીધા લહાવ સ્મરતી,
તથાપિ ના દેા દી, પ્રિયતમ ! તને યાદ કરતી. ૨

ખડોએ એ આનન્દે અમોઝરઉરે શ્યામ હરણું,
પુરાયું હેયે તે નવ જરીય છટું કદી થયું,
સ્મરે ક્યાંથી એ તો ? સહજવનના લહાણ લણતું;
નથી જે જૂલાતું, સ્મરણ નવ તેતું કદી થતું. ૩

એકલી

(શાર્દૂલવિકીરિત)

હાંચે ંયોમઅટારીંએ નિરખતી ચંદા તરે એકલી,
નીચે આ ધપતી સરિત વહતી તે ચે સરે એકલી,
પૃથ્વીચે કરતી પ્રદક્ષિણુ અહોરાત્રીય ને એકલી,
ને આ વિદ્યુત અભ્રમાં ઝળકતી, તે ચે ખરે ! એકલી. ૧

હીધો જન્મ જનુનીંએ જગતમાં ત્યારે હતી એકલી,
જાશે જીવ જગત્પિતા સમીપ હા ! ત્યારે ય હું એકલી;
તો આ અન્તરમાં ઘડું અવરની હું આશ શેં એકલી ?
નિઃશ્વાસો મુકોં આમ કાં ભીંજવતી હું નેત્રને એકલી ? ૨

શું ધૂમે મનતૃષ્ણિકા મમ શિરે ચંદાસમી એકલી ?
કે માયાતણી કાલિમા હૃદયમાં હુંદે કંઈ એકલી ?
કે લીલા-સરિતા પ્રભુની મુજને ડૂબાડતી એકલી ?
કે વિદ્યુત્ સમ જ્યોતિ કેા ઝળકતી હા ! એકલી ! એકલી ! ૩

અશોકવનમાં

(શાર્દૂલવિકીરિત)

શું એ જંગલમાં હશે ભટકતો 'સીતા' કહી યોધતો ?
 કે એ લક્ષ્મણ સાથ વાત કરતો અશ્રુ હશે સારતો ?
 કે નિઃશ્વાસ મુકી ઉડા વિરહથી બહાલો હશે ખૂરતો ?
 આવીને રિપુવૃન્દ સર્વ હણીને એ શું ન ઓડાવતો ? ૧

જાયા જ્યોત વિષે વિહાર કરતી આ પંખિણી ! થોભની,
 જાતું નાથ સમીપ, તું કર દયા, આ પાંખ બે ધીરની;
 રે હા ! પંખિણી ! આમ શું ઉડી જતી ? ઊભી જરાયે નહીં !
 ભર્તા વિણ ભવાટર્વા મહિં જરે, કે ભાભિનીતું નહીં. ૨

દેખી અંતર સ્ફોજ બેઉ વચમાં હુંથી જમાતું નહીં,
 વચ્ચે આગર આ ઉભો ચમત્સભો તોયે મરાયું નહીં.
 વીત્યા માસ અનેક કલ્પ સરખા તોયે છુટાયું નહીં,
 આવી નાથ ! લઈ મને જીવન હા ! આયુંજ દેશો કદી ? ૩

વનમાળીને

(હરિગીત)

તુજ કાજ વિભુની પોથીમાં, શું કરજ એકજ લખો હશે ?
ક્યારા ભરીને જળથકી પુષ્પો તણી સંભાળ લે;
પાસે ઉભી છું હું છતાં તુજ સ્નેહવારિ ન કાં ઝરે ?
વનમાળો ! વન સંભાળતાં મુજ જીવન શિદ્ધ ઉજ્જડ કરે ? ૧

હું શાન્ત નિદ્રામાં સુતી ને તું ઉઠે નિજ ધ્યાનમાં,
પાસે ન સંભાળે લતા, સંભાળ લે ઉદ્યાનમાં !
ઝખકી તને હું શોધતી, તું શોધતો કેને ફરે ?
વનમાળો ! વન સંભાળતાં મુજ જીવન શિદ્ધ ઉજ્જડ કરે ? ૨

આનન્દથી તું કુંજમાં કુંલપુજમાં રમતો ફરે,
પુષ્પો વિવિધ લઈ પોરવી હારિત થઈ હૃદયે ધરે;
એ હર્ષ મુજ પાસે કદી સ્ફુરતો તને નવ કયમ ઝરે ?
વનમાળો ! વન સંભાળતાં મુજ જીવન શિદ્ધ ઉજ્જડ કરે ? ૩

કંઈ હાર કંઈ ગજરા ગુલોના ઝડપથી લેગા કરે,
લઈ છાખ ચાલ્યો એક શ્વાસે જાય તું નિજ મન્દિરે;
રે, એક પણ કળો પ્રણયમન્દિર કાજ શું ના સાંભરે ?
વનમાળો ! વન સંભાળતાં મુજ જીવન શિદ્ધ ઉજ્જડ કરે ? ૪

કટાક્ષ

(શાર્દૂલવિદીરિત)

આવ્યું નેનકટાક્ષ ને દાણમહીં સર્વે મુખો આઘમ્યાં ,
લાગ્યું પ્રેમકટાક્ષ એ પછીં અને દુઃખો મહૂયે શ્રમ્યાં ;
ન્યારાં લાહુ ખર્ચા પછી વચનનાં, આવી કંઈ ભાનમાં,
લાણું ના, પડી ઘેનમાં, મરણમાં કે જિંદગીબહેણમાં . ૧

જો એ ઘેન અનર્થ હોય તદપિ એને ચાહું સર્વદા ,
જો એ હોય અકલ્પ્ય મૃત્યુ છંવને તોયે લાહું હું મુઘા ;
હોયે જીવનબહેણ સ્વપ્નસમ, હું તેમાં મુખેથી વહું,
આરો ના કદી ઇચ્છું નેહનિધિનો દૂધું ભલે કે રહું . ૨

જાણે ના સ્વજનો અને મુખીં જનો, કલ્પીય ના તે શકે ,
માને ના મુજ વાત કેા અનુભવી, ઘેલી ગણીને હસે ;
કેં કેં અન્તરમાં થતું પણ કશું ના જોલતાં આવડે ,
કોયે ના સમજે મને, જીવનને, શો જોલ આ ! શા વડે ? ૩

(અનુષ્ટુપ)

પ્રભુએ પ્રાણને પૂરી નેહ ને નેન જો કૌંધાં,
પીડાતાં પ્રેમીં હૈયાંને મીન કેમ પછી દૌંધાં ?

શાને ?

(શિખરિણી)

નવી પ્રીતિ ? ના ના, વરસ કંઈ ઝાઝા થઈ ગયાં,
હસ્યાં સાથે, રોયાં, રુદનસરિતાસંગમ વહ્યા;
કંઠ વેણો મેંચે કંઈ કંઈ કહ્યાં ને કંઈ સહ્યાં,
હજી તોયે શાને હૃદય તરસ્યાં રૂઢે અમતણાં ? ૧

નથી રૂપે મોહું, મગજ નવ મોહું તવ સુરે,
ન ચાતુર્યે મોહું, નવ તરુણતાયે દિલ હરે;
ન લાવણ્યે મોહું ચિતકું, નવ ચોંટયું કંઈ ગુણે,
ન જાણું જે શાને પ્રિયતમ ! મને તું બહુ ગમે. ૨

અનાણી

(સાર્દસવિકીરિત)

ઉચે અબ્રજુલે જુઓ ગગનમાં ચંદા જુલે એકલી,
નીચે આશજુલે હતી જુલતી હું ઉધાનમાં એકલી,
એવે પાછળથી અચાનક નવી દેા નાર આવી ઉભી,
વિદ્યુત્ ત્યાં ઝળકી જરી નલ વિધે ને હુંય ચોંટી ઉઠી. ૧

(વસન્તતિલકા)

ઉભી રહી નજર ચોગમ નાંખતી એ,
અંગાર નેત્ર મહિથી વરસાવતી એ;
કોધે હતી પ્રજળતી, કંઈ કંપતી એ,
લાગ્યું મને જગતને નર્કો શાપશે એ ! ૨

(અનુક્રુપ.)

ઘોલી એ કાંઈ ધીમે દે, મંલાણી ચાલને તમે;
માનવી વિશ્વના એવા, નમે તેને સહુ દમે. ૩

(શિખરિણી)

હતી ચાલી જતી ત્વરિત ગતિએ એ નલ વિધે,
પુછ્યા પ્રશ્નો આઝા, પણ નવ ઉભી એ કંઈ મિધે;
ગઈ ક્યાં ? આવી શેં ? પ્રકટ હતી દે સ્વપ્ન સમ એ ?
વિભૂની દૂતી દે મગજભ્રમણા ? શું ખરું હશે ? ૪

ઉપા

(શાર્દૂલવિકીરિત)

આકાશે દિસતી હતી નવ ઉપા આનન્દથી ખેલતી,
સ્નેહે સાડોં મુરંગોં અંગ ધરતી, શોભે નભોનન્દિની,
ભાળી ભાસ્કરને સમીપ શરમે લાલાશ ધારી મુખે,
દીડી દીડોં ન ત્યાં વિલુપ્ત થઈ એ, બદ્ધ થયો શો અરે ! ૧

શોધી સિન્ધુમહીં અને ગગનમાં, શોધી નદીનીરમાં,
શોધી જંગલ આડપાન સઘળે, શોધી ગિરિખીલમાં;
શોધું ક્યાં નવલી ઉપા જગતમાં ? દેખાય ના કે સ્થળે !
શોધ્યે ના મળતાં હતાશ થઈને હૈયે વિભામું હવે- ૨

શું એ નૂતન નાર શોધ કરતો બેવા પિયુને અહે ?
કે એ સૌમ્ય પ્રભા પ્રભાકર-પ્રભામાં લીન થાતી હશે ?
વેઠાયો નહિ તાપ પ્રીતમતણે, તેથી છુપાઈ હશે ?
તેજસ્વી પુરુષોથી શાન્ત અળખા શું અંખવાતી હશે ? ૩

(૧૯૨૬)

સ્મરણબોધ

(અનુબ્રુપ)

વહ્યાં વર્ષ ઘણાં તોયે, સ્મરણો-ના નથી વહ્યાં
કાળના ઉદ્ધિમાં એ, પાછાં આજે તરી રહ્યાં. ૧

(મન્દાકાન્તા)

ધીરે ધીરે હૃદયપટમાં સ્વપ્ન તાલં થયાં કેં,
ધીરે ધીરે મુજ હૈવનના અંક સૌ જિઘ્ર્યા કેં,
ધીરે ધીરે શિશુવય વીંતી, આશ સ્વપ્ને ગઈ કેં,
ધીરે ધીરે તરુણી બનતાં બહારી ચિન્તા ભુંડી કેં. ૨

ધીરે ધીરે હૈવન મુજ આ વ્યર્થ જોયું જતું કેં,
ધીરે ધીરે મુજ હૃદયની આશ મિથ્યા તણ કેં,
ધીરે ધીરે સમજે હૈવનું રોજનું તે ખરું કેં,
ધીરે ધીરે સ્મરણ શિખવે ધર્મ એ જિંદગી કેં. ૩

ઉપાલંભ*

(હરિગીત)

તુજ હૃદયમાં મુજ કારણે શું સ્થાન જરિયે ના રહ્યું ?
તુજ આશ સમ મુજમાં કશુંયે શું તને ના સાંપડ્યું ?
તુજ મુજ પ્રણયની ગાંઠ શું જળમીનસમ ખંધાઈ ના ?—
સંસારને, મુજ પ્રેમનેય તણ વળ્યો વૈરાગ્યમાં. ૧

મમ જિગર દેવા, હૃદય લેવા મન સદા તલસ્થાં કરે,
આ નયનમાં તારી છળી પળપળ નવા રંગો ધરે,
નિજ ધર્મપત્નીને તણ રે શું વિરક્ત થવું ઘટે ?
હે આર્યપુત્ર ! વરી હવે શું આમ છે દેવો ઘટે ? ૨

તુજ નયનઅર્મીને છાંટણે મુજ જીવન અમૃતમય બને,
પણ છોળ પ્રેમામૃતતણી મારી ન શું તુજને અડે ?
વસતું સદા વારિ વિષે, પદો જરા જળ ના અડે,
ત્યમ સ્નેહમાં તું સદા વસે પણ સ્નેહ તુજને ના અડે ! ૩

(૧૯૨૭)

---

* યશોધરાનો આ ઉપાલંભ બુદ્ધને ઉદ્દેશીને છે.

ત્યારે ને હવે

(તોટક)

કંઈ વર્ષ પરે નિરખી ઉદધિ,
ળની લીન તરંગ ધ્વનિ મુણતી;
ધુધવાટ અનન્ત મહીં ધુણતી,
કદિ બિન્દુ ન એક મુખે ધરતી. ૧

ચુંટતી શુલ હું ઉર હોંસ ભરી,
ગ્રહીં ગન્ધ હસી લટમાં શુંથતી;
મધુમસ્ત થતી કુદતી રમતી,
ખુંચતું કંઈ તે કદિ ના ગણતી. ૨

ધરતી સહુ મિત્રની આશ અતિ,
નવ લોકપ્રપંચ જરી કળતી;
હસતાં મુખનાં અર્મોવેણુ મુણી,
ન હલાહલ અંતરનાં સમણ. ૩

x x x

ઉદધિ લહું કેવળ ક્ષાર હવે,
શુલ કો ન સુવાસિત, કંટક એ;
નવ કો મુજ મિત્ર, અગમ્ય સહુ,
કર અન્ધ પ્રભુ ! ખસ, ભેયું બહુ. ૪

કુળી

(મન્દાકાન્તા)

ધીરે ધીરે અનિલલહરે હાલતી ડાલતી હું,
 પણી સાથે કંઈ અવનવી ગોઠડી માંડતી હું;
 ધીમી મીઠી પરિમલ કુંકી મ્હાલતી લાડતી હું,
 ત્યારેયે હા ! નિરવ મુકતી ઉણુ નિઃશ્વાસ શેં હું ? ૧

ધીરે ધીરે કળીં મટીં કલાનાયની કેા કલાએ,
 ખીલી ક્યારે ? કયમ કરીં ખીલી ?-જાણતી ના જરાયે,
 ચારે પાસે ભ્રમર ભમતા ગુંજતા ઈં ગભીરું,
 પણી પૂરે અમીરસ ઉરે તોય હા ! કેમ ખૂરું ? ૨

(સમ્બરા)

આવ્યેા કેા કૂલધેલો, જીવનરસભર્યો, સ્નેહભારે નમેલો,
 લીધી આવી ઉપાડી નયનસૂચિ થકી આત્મદોરે પડેાવ્યેા;
 જાદૂ એવાં થયેા કેા, ઉભય પોંગળોને એક સૂત્રે સમાયાં,
 તોયે હા ! ઘેન આ ક્યાં ? નયન લિજવતાં અશ્રુનાં બિન્દુડાં શાં ? ૩

વાંસળી

(તોટક)

હતી શાન્ત સુરમ્ય સુધા ઝરતી,
રજની રસ અંતરમાં ભરતી;
ત્યમ ઊર્મિ સમાય ન સાગરમાં,
મમ આશ સમાય નહીં ઉરમાં .

જઈને યમુનાતટ એકલડી,
ઉર્લો માધવ કારણ એક ઘડી;
મધુરી મુણી મેં પછી વાંસલડી,
પડી થેન વિષે, નવ જાણ પડી .

મુજ નેન ગયાં ખુલ્લો જે મમયે,
પ્રિય કા'ન હતો નહિ પાસ અરે!
પણ વાંસળી વાલમની હું મુણું,
રસમસ્ત બની જગ હુંલી વણું .

મુણું સૂર છતાંય ન શોધી શકું,
જડતો નહિ તોય ન છોડી શકું .

(૧૯૨૬)

પંખીને

(સાર્ફલવિકીડિત)

છોડ્યાં જંગલ, આડપાન સઘળાં, છોડ્યાં લતાકુંજને,
છોડ્યાં તેં ગિરિશૃંગથી નિતરતાં પીવાં મીઠાં નીરને,
છોડ્યાં શેં કુલ ને ક્ષણે અવનવાં? છોડ્યા કણે ક્ષેત્રના,
છોડ્યો પ્રેમલ પંથ કેમ પ્રિયનો? છોડ્યા સખા સાથના. ૧

(અનુષ્ટુપ)

આવ્યું તું છોડીને ક્યાંથી મોઘાં સ્નેહ-સ્વતંત્રતા?
ખાપુ, તેં ખેલતાં ક્યાંથી ખેડેરી આ લોહશૃંખલા? ૨

(શિખરિણી)

થવા છૂટાં હાવાં કદિય મનમાં સ્વપ્ન ઘડ મા,
તપેલી રેતીને સરવર લહી ચંચુ ભર મા;
હવે છોડી દે તું નિજ સ્વજનનાં ધ્યાન ધરવાં,
હવે છોડી દે તું ગત સુખ સ્મરી અશ્રુ ભરવાં. ૩

(૧૯૨૭)

સખી ! શું કરે ?

(વસન્તતિલકા)

શ્રી શંકરા ધવલકાંતિ નવેન્દુધારી
યોગીશ્વર પ્રણલ મન્મથગર્વહારી
દેવીઉમાપતિ છતાં ભીલડી ઉપાસી
ના, ના, ગમે સખી ! મને વર એ વિલાસી. ૧

શ્રી વાસુદેવ વ્રજનંદન વેણુધારી,
છે શ્યામ અંગ પણુ કામણુ નેત્ર ભારી;
ઘેલી કરી તણું કંઈ વનિતા બિચારી,
નાના ગમે સખી ! મને વર વેપધારી. ૨

શ્રી રામચંદ્ર મન એકજ પ્રાણુધારી,
માતાપિતાવચનપાલક ટેક ભારી;
નિંદાભયે તણું મહાસર્તી જનકીને,
ના, ના, વરે સખી ! કદી જનતાભીંડને. ૩

(અનુબ્રુપ)

પૂણું છું પ્રેમથી તોયે, વરવા યોગ્ય ના ગણું,
સર્વશ્રેષ્ઠ ગમે ના તો, અન્યને સખી ! શું કરે ? ૪

(૧૯૨૫)

પણ અરે !

(હરિગીત)

કરોને રુપેરી વાદળીનું વિમાન અહું આકાશમાં,
અભિમાની ચંદાનો મુકુટ કરો નાચું ભર ઉદ્ધાસમાં,
તારા તણે ગજરો ગુંથી ધારણ કંઈ વેણી પરે,
તારા, શશી કે વાદળી પાસે ન આવે, પણ અરે! ૧

જો જગતભદ્રગર મળે તો અજળ કિમિયો શીખોને,
મીઠું કંઈ સાગરતણું વારિ સુધાસરિતાથી યે,
ખારાં થતાં નિરખું જીવન મીઠાં સ્વજનનાં કંઈ પણે,
સૃષ્ટિ સકળ હુંદી વળું એ ભદ્રગર કાં પણ અરે? ૨

શીખવે મને કેા તો કંઈ હું અમર પુષ્પો વિશ્વનાં,
સૌરભ અનેરી મહેકતાં સુકુમાર પણ કરમાય ના,
પુષ્પશરનાં પુષ્પ સમ મુજ સ્નેહીજીવનપુષ્પ રે!
કરમાય ખીલ્યાં વણખીલ્યાં, ન શકું હું રોકી પણ અરે! ૩

દુર્લભ દર્શન

(દરિગીત)

ઘેરાયલા ઘનધુમટમાં કેં વિરલ દર્શન મેં ઝોધું,
યોગીસમું દુર્લભ નયન રસવારિ આને મેં પીધું,
શ્યામ વાદળને વટાવી ભૂરૂં ભૂમિ દિસે ઉડી,
આકર્ષતી મુજ હૃદયને ધર્મો મુઘ્ધ તે જોઈ રહી. ૧

એ ભૂરૂં ભૂમિમાં વિહરતાં માનવી જોયાં ઘણાં,
જેણે જીવનને, દેહને, સંસારને કીધાં પરાં,
એ વૃંદમાં મોંઘામુલાં મુજ સ્વજનને મેં ઓળખ્યાં,
છોડી ગયાં અમને છતાં નિજ સ્નેહ નવ તોડી ગયાં. ૨

અમ નજર મળી ઘડિલર અને કેં વાત મોન રહી કરી,
અમૃત ઝર્યાં એ આત્મથી મેં તે લીધા નયણે ભરી,
દેખાય ના હાવાં છતાં એ સ્નેહોદ્દર્શનપાનથી,
રોમાંચ હજુ હું અનુભવું, શોધું ગગન આશાભરી. ૩

(અનુષ્ટુપ)

હશે એ સ્વપ્ન કે સત્ય ? કે હશે દિવ્ય દષ્ટિ એ ?
વિભુના વિશ્વના ભેદો અકાળે ક્યમ ઊઠશે ? ૪

(૧૯૨૬)

શું ન થાયે ?

(મન્દાકિન્તા)

ઇચ્છું જેની સર્મોપ વસવા, દ્વર તેનાથો રહેવું ;
જેની પાસે હૃદય ખુલતું, મૌન ત્યાં રાખવાનું ;
જે શબ્દોને હૃદયપટમાં કોતર્યા છે ત્રિભૂએ,
નામોચ્ચારે નવ કરી શકું તો મને શું ન થાયે ? ૧

જે શબ્દોને શ્રવણ કરવા તીવ્ર આ કાન થાયે,
સૂરે તેનો નવ સુણી શકું, ભાવિ આડું જણાયે ;
નેને નેનો ઘડિક મળતાં સુખ શાન્તિ પમાયે,
ના તેનું જો વદન નિરખું, તો મને શું ન થાયે ? ૨

(અતુલકુપ)

વિચારે અંતરે આવા, નયને પૂર અશ્રુનાં ;
કલ્પના દોડતી આવે, ચક્ષુનું નીર લૂછવા . ૩

{ આશ છે અંતરે ઝાઝી, સુખ કલ્પ્યું અનંત છે ;
સ્નેહીને સ્નેહની આશા, કલ્પના એ જ સ્વર્ગ છે . ૪

(૧૯૨૫)

ક્ષણિકતા

(લરિગીત)

કો તારકો એકાથ ચિત્તે ગગનમાં નિરખી રહું,
કાવ્યામ્બુધિનું એક ગિન્દુ ચરણમાં ધરવા ચહું,
જેતી છતાં ના જાણતી-તારક ખરો, બેધ્યાન હું-
હા ! એમ શ્રીશવ એકદા અણુન્તણ હું ને ખર્ચી ગયું. ૧

અન્વચ ને અન્વચ કો વર્ષાઋતુના બ્યોમમાં,
વિવિધરંગી મેઘધનુ દેકયું વિભૂએ જોમમાં,
એ રંગ જોતામાં અરે ! મુજ નયનથી સરદી ગયા,
મુજ આલ્યભાવતરંગીદિન હા ! પલકમાં પલટી ગયા. ૨

વેશચલા નલગ્રમમાં વિદ્યુત અગ્નિતી ઝળુકતી,
અમકારથી ટર્ચી અન્ધ જગને લુપ્ત ક્ષણમાં થઈ જતી,
હા ! તેમ આ તારુણ્યપણ પ્રેમાન્ધ ટર્ચી આલ્યું જશે ?
હિસાહ, આશા ને તૃપ્તા આવેગ સૌ ધંભી જશે ? ૩

(૧૯૨૮)

રસરાત્રી

(માલિની)

હતીં પનઘટ જાતી હું સખીસંગ જ્યારે,
પ્રચુર વનઘટામાં, વાગીં તે વેણુ ત્યારે;
સુણીં સર્મોપ છતાંયે, ના સુણી મેં જરાયે,
ભરીં ગઈ જળ જ્યારે, ખોયું મેં ભાન ત્યારે. ૧

હૃદય મહિં થતું જે, જાય ના હા ! સહું તે,
શરમ ગઈ વહી ને, હું વહી વારિઘાટે;
ધનવનતરુવેલી શોધતી કા'ન ઘેલી,
શશીં સહ કરી મૈત્રી, પૂર્ણિમા પંથ રેલી. ૨

હતીં મનહર રાત્રી, કૌમુદી સૌમ્ય છાઈ,
મધુર સર્મોર ંહેતો, રમ્ય ને શાન્તિદાયી;
અજળ ધ્વનિ જગાવે, કાનુકો વેણુ ધારી,
નવ કદિ રસરાત્રી, મેં ફરી એવીં ભાળી. ૩

(૧૯૨૭)

હતું

(શિખરિણી)

હતાં મીઠાં સ્વપ્નાં, હૃદય હતી આશા અવનવી,
હતા બહાલા દહાવા, નવ દિ હતી સૃષ્ટિ નિરખી;
હતી જ્યારે ખાલા, સુખો યુવતિ છે એમ ગણતી,
હતું ના જાણ્યું કે મૃગજળ સમી આશ દુખવી. ૧

હતા હેયે મારે વિધવિધ વિચારો હૃવનના,
હતું સ્વપ્ને ના કે જનમ ધરવો ભોગ જનના;
હતાં ધાર્યાં કે કે અમરભૂમિથી સુખ અધિકાં,
હતું ના જાણ્યું કે જરિક સુખ કાળે દુખ ધણાં. ૨

હતી આશા ઉડી, દુખ પછી નકી સુખ મળશે,
હતી આશા મીઠી, જરુર પ્રભુજી બહાર ચઢશે;
હતું કલ્પ્યું મેં કે અવર જન પીડા શું કરશે,
હતું ના જાણ્યું કે સ્વજન મન ને સ્નેહ નકશે. ૩

(અનુબ્રુપ)

કલ્પનાનાં મીઠાં સ્વપ્નાં, કલ્પનામાં શમી ગયાં,
સ્મરણોયે નહીં તેનાં, ઉરમાં સ્થાયીનાં રહ્યાં. ૪

આશાઓ ઉદ્ભવવી ખાલ્યે, ખાલ્યમાંજ શમી ગઈ
'ભાવી' ક્યાં? 'ભૂત' ક્યાં? ભાણું વ્યર્થ આ જિંદગી વહી. ૫

(૧૯૨૫)

કસોટી

(હરિગીત)

અણુચિતબ્યો આવી સખા ! ભલો પછાડો તું રહે,
અણુબોલ દાખી નેત્ર તું મુજ પાસથી ઉત્તર ચહે,
કરવા કસોટી તું ચહે, તારી પરીક્ષા થાય છે,
તુજ મુજ હૃદયનું ઐક્ય ભૂલી શેં છુપાવા આદ્ય છે ? ૧

મારા મગજ ને નેત્રમાં ને હૃદયમાં છર્ખો જે રમે,
વર્ણો નામ જેનું શ્વાસ ને નિઃશ્વાસમાં રટવું ગમે,
હુંયે સુખી જેનાં સુખે, દુખ પામતી જેના દુખે,
તેનેજ હું ના ઓળખું ? ભૂલો ભમે તું શું ભમે ? ૨

પરિચય હતો જ્યારે ન, ત્યારે હાથ મુજ ઝાલ્યો હતો,
તે દિવસથી તે હાથને મેં તો પિછાણેલો હતો;
તુજ મુજ હૃદયના લગ્નના આરંભથી ખેલેલો વયો,
જે કર વિષે અર્પ્યું જીવન તે જાય ના મુજથી ભુલ્યો. ૩

રનેહગીતા

(તોટક)

દિન કુંક વૌત્યા, કંઈ માસ વૌત્યા,
કંઈ વર્ષ થયાં - પહું રનેહગૌતા.
વનમાં, તરુમાં, ગિરિમાં, ઘરમાં,
પકડાય ન - મેં પકડ્યો મનમાં.

ઘડી કે તુજ મંગ રહું રમતી,
ઘડી અન્ય તું કાજ કરું ભમતી,
ઘડીમાં તવ સાથ રૌસાઈ જતી,
રૌસકારણુ પા ઘડીમાં ભુલતી.

રજની પડતાં સુખડાં રમરતી,
ઉગૌ દેખૌ ઉપા થતી આશવતી.

(૧૯૨૮)

પત્ર

(તોટક)

કંઈ અન્તર અશ્રુ રહ્યાં ઉભરી,
 નવ ખાળો શકું પડતાં ટપકી,
 હૃદયે કંઈ મિશ્રિત ભાવ ભરી,
 પ્રિય ! પત્ર લખું હૈં આશ ધરી. ૧

નવ જાણું હું શો અપરાધ કર્યો,
 તુજ અન્તરમાં કહિં ભેદ પડ્યો;
 અવળું સવળું સખીએ શું કહ્યું ?
 તુજને દુલબ્યો ! કયમ જાય સહ્યું ? ૨

વિનવું ફરીને, મમતા ધરજે,
 કહો 'પ્રાણ' મને પછો કેમ તજે ?
 જમનાતટ, ગો-રસ, શું બુલશે ?
 તજી ગો-કુલ કા'ન ! હૈંવી શકશે ?* ૩

(૧૯૨૮)

---

* અહીં 'જમના તટ' 'ગોરસ' અને 'ગોકુલ' એ શબ્દો શ્લેષવાળા છે. જીવાત્મા ધન્દ્રિયથી પર રહી શકે નહીં તેથી પરમાત્મા પણ ન રહી શકે એવું માની લેવાની જૂલ યાચ છે તે સૂચવવા અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે.

એક બાળકનું મૃત્યુ *

(શિખરિણી)

હતું ખીલ્યું-ના, ના, ખીલતું હતું-ફૂળું કુસુમહું,
હતું નાતું તોયે ઉપવન હતું એ દીપવતું,
હતું વાયું સંગે ઘડિક કુદતું નાચતું હતું,
હતું એવું મીઠું હૈવન રસિલું બાળ હૈવતું. ૧

હતું માએ માન્યું નિજ હૈવનને સાર્થ કરતું,
પિતાના હૈયામાં નવૌન મૃદુલો હૃદય ભરતું,
મધુરી વાણીથી જનકજનનીને રિજવતું,
અનેશ આનન્દો અનુભવો હતું એ સુખી થતું. ૨

હતું એ-શું નહોતું? -હૈવન હૈવતું સ્વપ્ન સરખું,
હવે મૃત્યુ પામ્યું! કયમ કરી હું માની પણ શકું?
ભલે મૃત્યુ પામ્યું! મુજ હૃદયમાં હવતું સદા!
ભુલી જવા શું ફોહો? મુજ હૈવનમાં ના ભુલું કદા! ૩

ભુલાયેલું લાગે મુજ હૃદયથી એ સ્મરણ જો,
તમે માની લેજો મુજ હૈવનનો અન્ત પણ તો!
નહીં રોવું આવે! હૈવોશ વધુ આનન્દથી ગરે!
જવા તેની પાસે મુજ હૃદય આ ઉત્સુક હવે! ૪

(૧૯૨૩)

---

* 'નાગર આહ્વાણ મિત્રમંડળ'ની શીઘ્ર કવિતાની હરિકાષ્ઠમાં
પહેલું ઇનામ મળ્યું.

નૂતનવર્ષે

(માલિની)

પ્રતિદિન જ્યમ જ્યોમે ચન્દ્રની કાંતિ ન્યારી,
ત્યમ ઉરમહિ વાધે આશ ઉત્સાહ ભારી;
હૃદય તિમિર આઘાં હો કદી ના ઉદાસી,
નવલ મધુર વર્ષે સાહ્ય કૈલાસવાસી. ૧

સુલભ સુગમ હોળે શારદા સાહ્યકારી,
પરમ પ્રભુતણી હો મહેર કલ્યાણકારી;
તનમન સુખ શાંતિ જ્યોતિ હોળે પ્રકાશી,
નવલમધુર વર્ષે સાહ્ય કૈલાસવાસી. ૨

સ્મરણ કરી પુરાણાં કીર્તિ ને શૌર્ય ભારી,
નવીન શુભ દિને તે વાંચના ઉર ધારી,
સુદિત મનથી ઇચ્છું બુદ્ધિ-ઔદાર્યપ્રાપ્તિ,
નવલ મધુર વર્ષે સાહ્ય કૈલાસવાસી. ૩

નિજ ભુમિ સુત સર્વે માતૃપુત્રો પ્રમાણી,
સ્વજન ગણી તમારા, ઐક્યનો મંત્ર ધારી,
હૃદય મૃદુ કરીને પ્રેમથી રૂહો પ્રકાશી,
નવલ મધુર વર્ષે સાહ્ય કૈલાસવાસી. ૪

(૧૯૨૪)

શમ્યાં

(વસન્તતિલકા)

વૃક્ષે લતા વધુ વધુ હજીં તો વિટાશે,
ને પર્ણ કંક પડશે મૃદુ હાન્ય શાં એ;
ગુચ્છો રુડા સુમનના હજી દેશશે તે,
હું કદપતી-નહિ ! ઉરે દઢ માનતી એ. ૧

મંધ્યા પડી પણ ફરી રવિ આવશે એ,
દે રક્તવર્ણ મધુરી ઉગશે ઉપાએ,
ને સૂર્યપૂજનતણાં ભરું પુષ્પ પાત્રે,
ધારું ન-હા ! રવિ જશે, રજની થશે રે ! ૨

છોડી નદીતટ ગઈ જલધિતીરે ને
દેખી તરંગ મનહું વળતું તરંગે;
વારી પોવા ગઈ ધસી ભરૂં અંજલીને,
ક્ષારાખિનનાં જ જળ એ નવ જાણતી તે. ૩

રે-વૃક્ષ પશુવ પથે મુજ પાથરી દે !
આવી ઉપા પણ હસી મુજને હસાવે !
હું કાજ અમૃત ઉરે ઉદધિ ઉછાળે !-
હૈયે ધરેલ શમણાં મધુરાં શમ્યાં એ ? ૪

(૧૯૨૭)

ભૂલ્યો

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ભૂલ્યો સ્નેહઘડેલ મૂર્તિ સરખા દેવી પિતાને ભૂલ્યો,
 ભૂલ્યો માત યશોમતિ સમ ભલી વાત્સલ્યમૂર્તિ ભૂલ્યો,
 ભૂલ્યો તું તરુ ને લતા વનતણું, ભૂલ્યો યમુના તીર,
 ભૂલ્યો શું મટુકી અને મહો? અરે! ભૂલી ગયો માળાણ ? ૧

ભૂલ્યો ગોપસખા સમાન વયના? ગોષ્ઠીય ભૂલી ગયો ?
 ભૂલ્યો યેનુ ચરાવવી? વર્ણો સખા ! શું વાંસળી એ ભૂલ્યો ?
 ભૂલ્યો શું પ્રિય ગોપિકા પણ ? ભૂલ્યો મીઠો નિશો સ્નેહનો ?
 ભૂલ્યો તે રસરાત્રિઓ પણ ? અને શું દાણલીલા ભૂલ્યો ? ૨

ભૂલ્યો તે સઘળુંય તોય તુજથી રાધા ભુલાશે નહીં,
 ધાર્યું એમ હૃદે તથાપિ તુજનો સંદેશ આવ્યો નહીં,
 તારું કાળજું હો કઠોર પણ તે પાપાણ ધાર્યું નહીં,
 રંગે શ્યામ છતાંય તું હૃદયથી છે શ્યામ—માન્યું નહીં. ૩

એકે પત્ર લખું નહીં તુજ પરે સંકલ્પ એવો કર્યો,
 છોડીને પ્રિયને ધરું પ્રભુ હૃદે સંકલ્પ એવો કર્યો,
 જોવું ના કદી કા'નના વદનને સંકલ્પ એવો કર્યો,
 રોવું ના, વિષયાન મિષ્ટ ગણવું સંકલ્પ એવો કર્યો. ૪

(અતુષ્ટપ્)

સંકલ્પો કેં કર્યા તોયે હૈયું છોડે નહીં તને,
 આશા છે મૃત્યુવેળાએ જોઉં હું મુજ કા'નને. ૫

(૧૯૨૬)

સ્વ. કમળાશંકર ત્રિવેદીને નિવાપાંજલિ

(શાર્દૂલવિકીરિત)

સચ્ચારિત્ર્ય થકી, સુશિક્ષણ થકી, સદ્ભાવથી, સ્નેહથી,
જેણે શિક્ષક-શિષ્યને-જગતને સેવા સમર્પી રુડી,
જેની વાહ્મયશિક્ષણે વિલસતી મેઘા સદા નિર્મળી,
તે માતામહના સુવંદ ચરણે અર્પું નિવાપાંજલિ. ૧

વિદ્વન્મંડળના કૃતજ્ઞ હૃદયે પાંડિત્ય જેતું વસ્તુ,
'વિદ્યાભૂષણ'ના સુયોગ્ય પદથી સન્માન જેતું થયું,
જેણે સ્થાપી પ્રણાલિકા ઋપિસમી કર્તવ્યનિષ્ઠાતણી,
તેનું પૂજન શી રીતે કરી શકું, અજ્ઞાન હું બાળકી? ૨

કેં કેં પુસ્તકપુષ્પ સૌરભભર્યા શોધ્યાં મહા યત્નથી,
ગુચ્છો આતુરીથી ગુંથ્યા અવનવા, ગીર્વાણ ભાષામહીં,
જાશે કાળ અનન્ત તોય સુરભિ તેની ઘટે ના કદી,
પુષ્પો અક્ષરવાડીનાં અમર એ, હાવાં સુકાયે નહીં. ૩

જાણે જીવનસ્રોત હોય નવલો, કે હોય મન્દાકિની,
તેવી ગુર્જરગ્રંથમાં પ્રકટતી શૈલી રુડી આપની,
સંસ્કારી, બળયુક્ત, સંસ્કૃતમયી તોયે નિરાડમ્બરી,
સીધી, સ્પષ્ટ, સચોટ કેં ગુણુભરી વાણી ખરી સાક્ષરી. ૪

શાંતિ અંતરમાં સુધાકરસમી, યોગીસમા સંયમી,
 હૈયું નિર્મળ સ્વચ્છ સ્ફટિક સમું, સતકર્મમાં ઉદ્યમી,
 'સેવા' શબ્દ જડેલ જે હૃદયમાં, કર્તવ્યની ભૂતિ જે,
 ભૂલે કોણ દ્વિતીય પાણિનિ સમા સાક્ષાત્ ગુરુવર્યને? ૫

આવ્યા શિક્ષક, કૈંક શિષ્યગણ, ને આવ્યા કંઈ સજ્જનો,
 આવ્યા પંડિત કૈંક, સ્નેહી સ્વજનો, આવ્યા પરાયા જનો,
 હે માતામહ! સર્વ આજ ગરવી માળા ધરે પુષ્પની,
 નેત્રે નીરભરી સમર્પું હળવી હું માળ આ શબ્દની. ૬

(૧૯૨૬)

પર્વો

(ઉપગતિ)

જન્માણી ને નવરાત્રિઓ એ,
દીપોત્સવીઓ વળી હોળીઓએ,
ગુમાર્વો શક્તિ સહુ ન્યાળવાની,
હિન્તુ ગુમાવી નથી આંખ મારી. ૧

ગધાં નિહાળે દિન એકને ને
માણે કદી એન, કદી અએને;
મારી દશા કુંક જૂદી થઈ છે,
રે એક પર્વ ગહુ પર્વ મારે.

ઉન્મત્ત બાલ્યે કદી આંખ આ ઠરે,
તાડુણના કુંક તરંગ આવરે;
ને યીવને આંખ છવાય ક્યારે,
ને સામટાં સૌ ઉભરાય ક્યારે. ૩

ઉલ્લાસમાં કે મુખપૂર્ણ ઘેને,
હુઝે કંઈ ને કંઈ હર્ષહેલે;
એ સર્વ પર્વો સરોં જાય સામટાં,
નેત્રો ધરે ત્યાં જળવશ ઘેરાં. ૪

(૧૯૩૭)

કામ મારે યે નથી

(હરિગીત)

માળી અમારી વાડીનો ભરો છાળ કૂલ મુકી ગયો;
દેવા મને એ અંતરે મેં ધાર્યું મનસૂખો થયો;
પાસે જઈ ઊભી છતાં દેતા નથી, બેતા નથી,
એને નથી મુજ કામના તો કામ મારે યે નથી. ૧

કરવા પ્રયાણ વિદેશમાં સહવાસઘેલી હું મથી;
જાણું ન કે એ અંતરે સહચારહોંશ જરા નથી;
ઉજ્જવલ જીવનની સકલ આશા ખાક થઈ હા આજથી,
એને નથી મુજ કામના તો કામ મારે યે નથી. ૨

મેં ધાર્યું જીવનકેન્દ્ર ને સુખકેન્દ્ર છૂપ્યું લગનમાં,
સગવડ અને રૂઢિ વિના દેખે ન એ કે લગ્નમાં;
થઈ આશ લગ્ન હવે જરા પણ જીવવા રહાતી નથી,
એને નથી મુજ કામના તો કામ મારે યે નથી. ૩

તોય શું? *

(શાસ્ત્રલવિદીગિત)

કાહું એક જ વસ્ત્ર કે હુકુલના લંગર હો તોય શું?
 હોયે એક જ નાર, હોય અથવા જાગી ઝીઝો તોય શું?
 હોયે અશ્વ અનેક હન્તિ, અથવા ના એક ને તોય શું?
 હોયે કંચનથાળ પદ્મસભયો કે ભાળરી તોય શું? ૧

વિશ્વે ને અણુરાગ તો પછી ભક્ષા ઐશ્વર્ય હો તોય શું?
 આસક્તિ હૃદયે નહીં પછી રહ્યાં સંસારમાં તોય શું?
 આપે લોક અપૂર્વ માન અથવા ધિક્કાર દે તોય શું?
 નયોતિ હોય અનંત અંતર વિષે, અદ્ભુત હો તોય શું? ૨

(૧૯૨૨)

---

* ભર્તૃહરીના વૈરાગ્યશતકના ૭૧મા શ્લોક પરથી પડેલો શ્લોક
 ધ્યો. ખીન્ને શ્લોક કલ્પિત છે.

લગ્નની આગલી રાત્રિએ

(શિખરિણી)

થશે કાલે બહારે જીવન શરુ કે પૂરણ થશે ?
અમારા પ્રારબ્ધે સુખ બહુ લખ્યું કે દુખ હશે ?
હશે પ્રીતિ એની મુજ પર ઘણી કે નહિ હશે ?
થશે હૈયાં ભેગાં, જિગર કટકા વા થઈ જશે ? ૧

હશે ભે ના એનો પ્રભુય દુખ એને અતિ થશે ?
દઉં બહાલાને ચે દુખ મુજથી તે ના કદિ બને;
વરૂં હું એને ? કે કહી દઉં હું ના સાફ સહુને ?
બને ના એ કેા હી-મુજ હૃદય એને ન તજશે. ૨

સગાં સ્નેહી સર્વે અતિ ઉલટથી કાર્ય કરતાં,
અમે રાજ કે ના જરૂં પણ ન તે ધ્યાન ધરતાં;
પિતા માતા મારાં મુજ ગરીબનું દાન કરશે
ન તે લેવા ઇચ્છા કદિક પિયુની લેશ જ હશે. ૩

(વસન્તતિલકા)

જીવી હું દુઃખોં કરૂં પ્રીતમ ? ના બને તે;
જીવી કુમારોં રહું ? અંતર ના કહે તે. ૪

ચન્દ્રકં

(પૃથ્વી)

હળાહળ જ તે પીધું, પણ ભરી અમી લાળને
 સદા ચ અજવાળતો, ખુઝવતો વિષજ્વાળને;
 અમંગળ અભૂપણો પણ સુમાંગલ્યને ધરે,
 અલંકૃતિ ખીછ કશી? દોંપવતો શશી લાળને.
 રહ્યાં છવન જુદનાં, મરણભોમ રે'વાં રહ્યાં,
 છતાં અમરતા વળી, અમર ચન્દ્ર તે શે વર્ચી?

x

x

x

ભરી વિષની અંજલી અમો ગણી પોંધા ધૂંટકા,
 અમીધર પ્રકાશતો પછો રહ્યાં ખોવાનાં કશાં?
 ઉગ્યો અરર આથમ્યો રહ્યો શક્યો નહીં લાળમાં,
 રહ્યાં છવન છવવાં, છરવવાં વિષો કારમાં.
 વિધિ વિકટ લાળોને નયન નીરભારે ભર્યા,
 ઝરી નવ શકે નહીં નયનગાળ ખૂઝાવતાં;
 દીધો ભૂંપણ ચન્દ્ર તો, પણ અમી ભયો શે દોંધો?
 દોંધો હરો લીધો ભલે, વિષ સમો નહીં કાં દોંધો?

(૧૯૩૬)

પ્રેમ

(વસન્તતિલકા)

એણે ધર્યું સ્વર્ગે ના, પણ દિવ્ય મૂર્તિ
આકર્ષતો હૃદય, રહે નવ હાથ હુંથી;
કેદી કરી, કડી નથી મુજ હાથ નાંખી,
છોકરો છુટે ન મુજથી, છુટી હું ન થાતી. ૧

ના, મેં નથી જરિય કેફ કૌંધેલ કોદી,
તો કેમ આમ ભમતી રહું ભાન ભૂલી ?
ના છું હું સેવક છતાં ગભરાઉં સાથી ?
શું કામ હાસ્ય ફરકે, વળી રોઉં સાથી ? ૨

પાછી મળું સ્વજનને અતિ દીર્ઘ કાળે,
જાણું ન કેમ થતું કંપિત અંગ ત્યારે;
આશા ઉમંગ ઉછળે ધરોં વેગ સાથી,
શું એજ પ્રેમ જગવાંચિત દિવ્ય સાથી ? ૩

(૧૯૨૬)

મંગલાષ્ટક

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

કંકુપાત્ર ભરી સમુદ્રતનયા અર્પે વિધાતાકરે,
દેતાં મંગલ લેખની વિધિકરે જે શારદા વીનવે;
“આલેખો નવયુગ્મ જીવનપટે દેા રમ્ય ભાવી લોલા,
“પૂરેા ભર્મિ અનંત, રંગ મધુરા આંખા પડે ના કદા.” ૧

માળા પંકજ રક્તની કર ધરી આવે ઉપા સુન્દરી,
આરોપે રવિકંઠ હાર હસતી તે હાસ્યજ્યોતિ સમી
માળા સુન્દર પુખ્તસોરભભરી ગૂંથી ઉભી ચંદ્રિકા,
અર્પે પ્રેમભરી પ્રમોદ ઉર તે અન્યોન્ય હો હર્ષદા ! ૨

શું પંચામૃતના ભર્યા કળશ આ કેં પંચગાણે ધર્યા ?
શું આરે પુરુષાર્થ ચોરી રચતા આંગાં થઈને ઉભા ?
શું વેદત્રય વંશરૂપ ધરીને આ યુગ્મ જોતા હશે ?
ને કેં મંગલ આશિયો યુગલને ચોરીથી દેતા હશે ? ૩

દીધાં દાન દધીચિયો તનુતણાં સદ્ધર્મ સંરક્ષવા,
તેવાં મોહનલાલ-ભાનુમુખ આ દેતાં તનૂજતણાં;
ઉચ્ચાદર્શ પ્રમોદ ધારી હૃદયે સંસ્કારિતા ઝીલશે,
જેને ના તિમિરો અડ્યાં જગતનાં તે ચંદ્રિકા ખીલશે. ૪

જો આ દિવ્ય પ્રભાત છે જગતના માંગલ્યમંડાણનું,
 ને તોયે સરિતા સમાન સરતાં છોડી ગિરિને જલું;
 ના છે નાટક, કાવ્ય, ના નવલિકા, ના છે કશુંયે પુરું,
 તોયે રમ્ય પ્રભાત છે જીવનનું સૌભાગ્યવંતું નવું. ૫
 ના છે વિદ્યુત જ્યોત, ચંદ્ર, રવિ કે ના છે નર્ચો તારલા,
 ના છે રમ્ય તળાવ, વેગવર્તી એ મંદાકિની, સિંધુ ના;
 ના છે વૃક્ષઘટા, લતા, ફળ નહીં, કિન્તુ સદૃશ જ્યાં વસ્યાં,
 તે સંસાર વિષે પ્રયાણ મધુરાં આજે તમે આદર્યા. ૬

થાજો જીવન દિવ્ય તેજ ધરતાં ! ને ઊર્ધ્વગામી થજો !
 થાજો શાંત સુરમ્ય પાવન મીઠાં ને વેગવંતાં થજો !
 થાજો શીતળ સ્નેહઆશ્રયો અને ઔદાર્યમૂર્તિ થજો !
 સારો જીવનપંથ કંટકહીણો કલ્યાણકારી હજો ! ૭

હોજો નિત્ય નવીન નેત્રપુટમાં કે કલ્પનાઓ ખડી !
 હોજો આશ સદા થતી ક્લવતી કે કાવ્યલીલાલરી !
 હોજો સ્નેહ સુધા-સુધાકર સમે તોલ્યો ન તૂટે કદા !
 હોજો અંતર એક, દેહજ જુદા, આનંદ હેલી સદા ! ૮

ભિખારણુ

(શિખરિણી)

“તમારી ચેઠે બા! ગરીબ જતને દાન કરતી,
ખિચારાં દુઃખીનાં રુદ્ધન નિરખી હું ચ રહતી;
હતું ના બાળ્યું કે થઈશ બુખદુઃખે ભટકતી,
ક્યાં ચત્ને તોયે જીવનસરિતા ના અટકતી.” ૧

(અનુષ્ટુપ)

“એસ, બાઈ! જરા આંત્રી આત્મવૃત્તાંત તો કહે,
નિહાળી આ દશા તારી હું માફ ધણું દહે.” ૨

(શિખરિણી)

ઘણે ઠાળે તેણે ઘડી અનુભવી કૈંક સુખની,
સુખી તો ના—કિન્તુ દુખ કર્મો થતાં અર્ધદુખની:
“દયાળુ આ બાઈ! મુજ વિતક બાણી કરોશ શું?
ભલે ધર્યે છે તો ભુતજીવનક્રહાણી સહુ કહું. ૩

જુગારી બાપુની જીવસમ હતી એક દુહિતા,
પિતા માતા મારાં શુચિ હૃદયના કોડ પુરતાં;
ભણાવી બાળાને ધનરૂપ ભર્યું ત્યાં ખપ કશા?
પછી લગ્ને વાળી યુવક સહ કો પ્રેમપથમાં. ૪

અરે! ત્યાં તો તાતે ધન સહુ ગુમાવ્યું રમતમાં,
સિધાવ્યાં અન્તે એ જનક જનની ચે મરણમાં;
પડ્યાં દુઃખો દેખી હૃદય કરતી, કૈંક રડતી,
છતાં બહાલા સાથે કદિક હસવા ચત્ન કરતી. ૫

વિધાતાને કિન્તુ જરિક હસવું ચે નવ રુચે,
ગુમાવ્યો, ક્યાં ગોતું જીવન મુજ હા! જીવન-વને?
વડીલો કીધી ત્યાં નજર અવળી એક દિન ને
તજ્યું મેં ચે ત્યારે મુજ ગૃહ ગણ્યું તે સદનને. ૬

વિશાળી પૃથ્વીમાં શયન કરવા એક સ્થળ ના,
મને 'મારી' ફેટેતું નયન લુછવા એક જન ના;
હતી દોડી જતી વિમળ મૃદુ બેઠતી સરિતમાં,
ન જાણું જે શાને નિજ કર ગ્રાહી લાવો ગૃહમાં. ૭

અરે! તે વેશ્યાએ વિષમય કોંધું આ જીવનને!
ખળે લુંટાયું તે રૂપગુણવતું યોવન ખરે!
લુંટાઈ પૂરી હું, પણ નવ લુંટાયું ઉદર આ,
લઈ લીખી, લાવી! સ્મરણપટમાં ભૂત ભમતાં.” ૮

મળીશું ત્યાં ભેગાં

(શિખરિણી)

ઘણુંજે બાણું હું નવ કદિય એ દેહ મળશે,
અધૂરું આયુ આ રહી રહી હવે પૂરણ થશે,
હતાં માનું હું કે છવનપથમાં એ પમરશે,
રહી દેલાસેયે ગહચર સદા સાથ કરશે. ૧

ભલે ન્યાળું ત્યારે નયનપથમાં ના છળી રહે,
પરન્તુ બિન્દુ આ નયન દ્રવતામાં પિલસશે,
અધૂરી આશાઓ કદિક વસીં કંઠે કનડશે,
ભળી અશ્રુમાં એ મુગ છવનતુખ્યા છિપવશે. ૨

કદી દો સમ્મનથી હૃદયમણમાં દાર ભરશે,
સહું ના બતાં તે કદિક તનુ પ્રસ્તેદ ધરશે,
વહી વાયું સંગે શરીરમન એ શાન્ત કરશે,
વમ્મી શ્વાસે શ્વાસે ગહગમનના દોડ પુરશે. ૩

કદી ઘેરો ગાદો તિમિરપડદો આવી નડશે,
ઘણું ગોતું તોયે છવનરણમાં માર્ગ ન થશે,
અરે! ત્યારે આવી છવન-પથમાં તેજ ભરશે,
મને સંભાળી એ મુખદ શ્રુતિ પંથે લઈ જશે. ૪

અધૂરાં કર્તવ્યો અવનિ પરનાં પૂરણ થશે,
અને આકાશેથી અમીભર કંઈ હાસ્ય ઝરશે,
અચિન્તો ત્યારે હા! પ્રણયમય એ સાદ કરશે,
મળીશું ત્યાં ભેગાં, નવ કદિ ફરી ભેદ પડશે. ૫

છૂટી પાંખડી*

આકાશે ઝરતી સુધા શરદની, દૈવી મીઠી ચાંદની,
ઝોકિલા ટહુકાર કંઠ મૃદુથી હૈયે ત્વરા પ્રેરતી;
આવ્યો કાન્ત સુણી હતી શરદથી શોભા વધુ અંતરે,
હૈયું સ્નેહસુધા વધુ વરસતું અંખો કરે ચન્દ્રને.

*

મીઠા શૈશવને સમે વિવિધ જે ઉત્સાહથી ખેલવું,
પૂછી પ્રશ્ન અનેક માર્દવલયાં આનન્દમાં મહાલવું;
રે! ના ભીતિ જરાય અન્તર વિષે કે દુઃખ સંસારનું!
ભૂદયું કેમ બુલાય સ્વપ્નસુખ એ આનંદસિંધુ સમું?

*

ઉદાનમાં સખીસહો ફરતી'તોં જ્યારે,
ઉત્સાહથી હૃદય-આશ જણાવી ત્યારે;
આનંદઅશ્રુસરિતા વહી ચાર ત્યાં જે,-
મીઠું હજી સ્મરણુ તે દિનનું રહ્યું છે.

*

---

* સાતમી સાહિત્ય પરિષદમાં પહેલા શ્લોકને માટે શીઘ્ર કવિતાની હરીશર્ધમાં પ્રો. ગજેન્દ્ર યુય જોડે પહેલું પ્રાર્થન મળ્યું. તે પછીના ત્રણ શ્લોક પાદપૂર્તના છે તે 'નાગર આહ્વાણ મિત્રમંડળ'ની હરીશર્ધમાં લખાયા છે.

પુનમરજનોંકાળે પૂર્ણ ચંદા છવાઈ,
મલય સર્માર ંહેતો શાન્ત ને સુખદાઈ;
નવલસતરંગે કાનુડે વેણુ વાઈ,—
નવ રસભરી રાત્રિ મે ફરી એવી જોઈ.

✽

માતાની ઘડી આશ શૈશવ મહી ને તાતની બાલ્યમાં
તારુણ્યે પતિને ભર્યો સભર હા, હૈયે અને વાતમાં;
થાતાં યૌવનનાં પ્રયાણ સુત ને સંસારને સેવતી,
થાતાં વૃદ્ધ પ્રપુત્રઆશ ધરતી, ના આશને છોડતી.

✽

મારેલાં પુષ્પનાં બાણો મન્મથે શંભુને ઉરે,
અનેરી કલ્પના એ તો કેા કવિઉરથી સ્ફુરે;
બાણ ક્યાં પુષ્પનાં ને ક્યાં કાય તે વળના સમી !
રસીલો રતિને છોડી જાય શે જોગટા ભણી ?

✽

વિયપાન કેરા ભાવ કે વિદ્યુત સમી તલવાર એ,
કે સર્પચુંબન લ્હાવ એ, સ્પર્શે તે ન કાં પૂરું કહે ?

✽

ઇચ્છે પંખી કુદરતી રીતે છટથી જોલવાનું,
ને પૂરાતું જરૂં પણ નથી લાગતું બાપુ બહાતું,
જો પૂરાયું નવ હજી લગી તો સુખી તું સમું ના,
જો પૂરાયું, પછી છુટું થયું તો દુઃખી તું સમું ના.

✽

સામું જુએ મુજ છતાં દુર કાંઈ દેખે,
 પૂછું હું પ્રશ્ન ખડું, ઉત્તર દે ન એકે;
 ના ના સમાધિ નિરખી તુજશી કદી મેં,
 કોની ઉપાસક બની સખી ! કાંઈ કહેશે ?

*

કેં શબ્દબાણપ્રહારથી જખમો ઉડા હુએ પડે,
 મૃદુ શબ્દ સેવા મલમપટ્ટાથી કદી હળવા બને;
 અતિ દીર્ઘ કાળે ઘા રુઝાતાં દર્દ ના દેખાય છે,
 પણ સહજ ખટકો શ્વાસ હરહંમેશ તે સ્થળ ખાય છે.

ગીતકાવ્ય

પ્રિયતમને *

દુખથી લ્યારે ગભરાઉં છું, આધારરહિત બની જાઉં છું,
સાહસને પીઠ બતાવું છું, દબતાઈોન જવ થઈ જાઉં છું,
પ્રિયતમ ! ત્યારે તું આવે છે,
કરુણાકર ! પ્રાણ બચાવે છે. ૧

વિપદોની મહીં પડી જાઉં છું, જવ આકુળ વ્યાકુળ થાઉં છું,
મુખઉપવનથી દુર થાઉં છું, કંટકવનમાં હું ફસાઉં છું,
પ્રિયતમ ! તહિં હાથ પ્રસારે છે,
કાંટાથી મને ઊગારે છે. ૨

મન ચંચલ મુજ થઈ જાય છે, આશા દર્શનની ખોયે છે,
ચિત ધીરજ ત્યાગ કરી દે છે, દુઃખસરમાં ગોથાં ખાયે છે,
પ્રિયતમ ! તવ તું મળી જાય છે,
તુજ પ્રિયજનને અપનાવે છે. ૩

ચિતાની ચિતા ધીકી રહે છે, જવ આગ બધે લકડી રહે છે,
આશા આશા—પથ તાકે છે, અતિ વિરલ શુદ્ધિ પણ થાકે છે,
પ્રિય ! પ્રેમજલદ વરસાવે છે,
તવ મુજ ઉરદાહ મિટાવે છે. ૪

જવ ભૂખ તરસ સહુ જાયે છે, નયનોમાં નિંદ્રા ન આવે છે,
 જવ વ્યથા વધારે વાધે છે, મુજ કોઈ પ્રયત્ન ન આલે છે,
 તવ સ્મૃતિ મુજ તું જ જગાવે છે,
 પ્રિયતમ ! નિજ પાસ જોલાવે છે. ૫

જગબંધન અલગ થઈ રહે છે, જવ કોઈ કામ નવ આવે છે,
 જન જે દિન પ્રીત બતાવે છે, આપત્તિ સમે દૂર જાયે છે,
 તવ એકજ તું રહી જાયે છે,
 બસ કંઠે હાથ લગાવે છે. ૬

લક્ષ્મીગીત

(ભાસણ ગુંથી લાવ શુભિયલ ગજરો—એ ઢાળ.)

કરે ઉર કોડ કન્યા કુમારી—ટેક.

ક્યમ પરધર હુંથી વસાશે ?

ક્યમ સાસરિયાં રીઝવાશે ?

ક્યમ પારકાં પોતીકાં થાશે ?

કરે ઉર કોડ કન્યા કુમારી—

વનવાસથી વસમાં છે રાજ્ય,

રામરાજ્ય કે હોય સ્વરાજ્ય,

એથી વિકટ વધુ ગૃહરાજ્ય,

કરે ઉર કોડ કન્યા કુમારી—

તોયે અવનિમાં સ્વર્ગ વસાવું,

વનનંદન આંગણ વાવું;

સુખ સાસરિયે વરસાવું—

કરે ઉર કોડ કન્યા કુમારી—

કુદરત

(અષ્ટપદીનો રાહ)

પર્વત પાસે સરિતા સરતી ગીત ગાતી કાંઈ ગરવાં,
ચંદ્રઉદયથી ચામિની રાચતી તારક શોભે નલમાં,
કુદરતની પરિપૂરણ શોભા, ફળકુલ શોભે નવલાં,
ધન્ય જીવ્યું ને જનમ્યું તેનું રજની ગાળી અહિંયાં. ૧

સ્નેહી સહિત કુદરતને જોતાં, સમિર મધુર અનુભવતાં,
કોયલના ટહુકાર સુણતાં, બકુલની ડાળે જુલતાં,
કોમળ કુસુમોને કરમાં લઈ હાર મનોહર ગુંથતાં,
નિજ સખી કંઠે અરપણ કરતાં હર્ષ ન થાય શું મનમાં? ૨

કુદરતનું અવલોકન કરતાં, સુખથી અહિં તહિં ફરતાં,
ગાયન સૂર મધુર છેડતાં, વીણાને કર ધરતાં,
પરમ પ્રભુના ભક્તિરસમાં શીર નમાવી પળમાં
હૃષીન્માદિત ઘઈ અતિ મનમાં નિરખ્યા પ્રભુ અંતરમાં ૩

(૧૯૨૧)

કોયલ વહુ

(તાળ : માલવ્ય શુધી લાવ શુભીયત ગજરો)

ઝૂલે ફળફૂલ ભારથી વેલી,
ઝૂલે વડવૃદ્ધ વડવાઈ ઘેરી,
ઝૂલે ગંધવતી મિત્રવેલી,
કોયલ વહુ આવ આંગણુ મારે. ૧

મારે માવડીનાં રણવાળાં,
મારે ઇન્દુએ કુળ અજવાળાં;
એક ઊર્ણ વિના ટહુકાળાં,
કોયલ વહુ આવ આંગણુ મારે. ૨

વહુ આવને ઉમંગ આણી,
તું તો અમ કુળ રીત અજાણી;
તને પુત્રી સમોવડ માણી,
કોયલ વહુ આવ આંગણુ મારે. ૩

જેવાં ઇન્દુ-તારો સહચારી
તેવાં હૈયે સદા હેત ધારી
હોજો હેવાતન સુખકારી
કોયલ વહુ આવ આંગણુ મારે. ૪

સ્તુતિ

(અષ્ટપદીનો રાહ)

વન્હું પ્રેમ થકી પરમેશ્વર, ધ્યાન ધરો સ્તુતિ મારી,
આશભર્યું માનવઉર કીધું, આશ પૂરો સુરારિ;
જન્મ ધરીને મેં સંસારે કામ કીધાં અવિચારી,
દોષ હરી મમ, રોષ પરહરી, દો બુદ્ધિ સુખકારી. ૧

સ્નેહે સ્તવન કરું પ્રભુ તારું પ્રીતિવશ ત્રિપુરારિ,
બાળકી છું અજ્ઞાન અતિશય સ્થળજળવાસી ! તમારી;
આશબીજ રોષ્યું ઉરમાં તે વેલોંરૂપે વધ્યું ભારી,
તેને તાત ન તોડી લેશો, ચોખી કરો આભારી. ૨

(૧૯૨૩)

વછેરી

કેણે ઉછેરી આંસુભરી,
 ઓ વછેરી રે કેણે દોરી આ ઘેર,
 કેણે ઉછેરી આંસુભરી. ૧

આહીં તહીં આઘડતી ફરે,
 નહીં પળનો રે કેઈ ઠરવાનો ઠામ,
 કેણે ઉછેરી આંસુભરી. ૨

ઘડી ઘડીએ દૂંઢે સહુ,
 દૂધ કારણ રે તારું પોકારે નામ,
 કેણે ઉછેરી આંસુભરી. ૩

ખાધું ન ખાધું ન કે પૂછે,
 એક માગે રે દૂધનું લર ઠામ
 કેણે ઉછેરી આંસુભરી. ૪

વાછરુ વાછરડી ગમે,
 એના આવશે રે મનગમતા શા દામ,
 કેણે ઉછેરી આંસુભરી. ૫

ટાઢ પડે કે હિમ ઢળે,
અંગ તારે રે નહીં ચોઢણ કામ,
કોણે ઉછેરી આંસુભરી. ૬

તાપ જળે કદી હુ અડે,
અરે નેનન રે તેની કોને ન સ્નાન,
કોણે ઉછેરી આંસુભરી. ૭

વર્ષા પડે પગ નવ ઠરે,
ગળે ગાત્રો રે લીધો છેલ્લો આરામ,
કોણે ઉછેરી આંસુભરી. ૮

પુત્ર તને તારા તાણશે,
કામ લીધું રે તેને હાવાં શું કામ,
કોણે ઉછેરી આંસુભરી. ૯

ગાય બીજી કોક ગોતશે,
પ્રભુ આપો રે તને સ્વર્ગે આરામ,
કોણે ઉછેરી આંસુભરી. ૧૦

સાસકાંચી

વાદળી

- (ટાળ : ચુકાળી । કેમ ફરી નશો ચાકરી રે)
- કે ગગનને ગોળે ઊભી ઓ । વાદળી રે,
કે શાં દુઃખ સ્યામ વદન દેખાય;
અનુભવ એવા તે આકરા શા થયા રે? ૧
- કે અવનીને એકે ના અન્નિકા નાચતી રે?
કે આવાસ આખો દિને ધનધોર?
અનુભવ એવા તે આકરા શા થયા રે? ૨
- કે વૃક્ષનું એકે ચ પાન નથી હાલતું રે?
કે ખંખી ચ કરતાં નથી કલ ગોર?
અનુભવ એવા તે આકરા શા થયા રે? ૩
- કે વાયુપ્રાત ભાવે શું અન્તર ઘેરીઆં રે?
કે સોણલાં મહીયરનાં ઊભરાય?
અનુભવ એવા તે આકરા શા થયા રે? ૪
- કે વાંકે વિના મેઘનાથ ગાળ્યા રોપમાં રે
કે ઝખક્યાં નણદલ-વીજનાં વેણ?
અનુભવ એવા તે આકરા શા થયા રે? ૫
- કે બાળુડી ગિન્દુનાં સાસરે વળામણાં રે?
કે ખારાં લાગ્યાં દીઠાં જે દિલ દરિયાવ?
અનુભવ એવા તે આકરા શા થયા રે? ૬

વિમાન

(દાળ : ખમ્મા વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ)

વ્યોમનાં વિમાન સુરજ ચન્દ્રમા રે લોલ,

જૂલે જુલાવે મહાકાળ જો—

જૂલે વિમાન મારા નેનમાં રે લોલ. ૧

જગનાં વિમાન મધુર બાળુડાં રે લોલ,

જૂલે જુલાવે માતતાત જો—

જૂલે વિમાન મારા નેનમાં રે લોલ. ૨

જીવને વિમાન મારે કલ્પના રે લોલ,

જૂલે જુલાવે સુખદુઃખ જો—

જૂલે વિમાન મારા નેનમાં રે લોલ. ૩

વ્યોમનાં વિમાન નર્યાં તેજનાં રે લોલ,

જગનાં વિમાન પ્રણયરૂપ જો—

જૂલે વિમાન મારા નેનમાં રે લોલ. ૪

કલ્પનાવિમાન પૂર્યાં પ્રાણનાં રે લોલ,

જૂલે અખંડ ને અનંત જો—

જૂલે વિમાન મારા નેનમાં રે લોલ. ૫

(૧૯૨૮)

ચુન્દડી

(લાખ : આવો સ્વાસ્થ્ય હો ! મારે નેમલડો)

માણું ચુન્દડડી રે ઢે રંગમાં રાતીશી ચુન્દડી
ચુન્દડીએ શોભે શો હેલુ રંગમાં રાતીશી ચુન્દડી. માણું ૧

ચુન્દડીએ તારલા રે ઢે નવલખ રાતીશી ચુન્દડી
અન્તરે નવલખ આશ રંગમાં રાતીશી ચુન્દડી. માણું ૨

ચુન્દડીએ લીલડો રે ઢે પાલવ રાતીશી ચુન્દડી
ચુન્દડીએ લીલા લહેર રંગમાં રાતીશી ચુન્દડી. માણું ૩

ચુન્દડીએ ચીતયાં રે ઢે માંગલ્ય રાતીશી ચુન્દડી
પ્રાણમાં પૂરે પ્રકાશ રંગમાં રાતીશી ચુન્દડી. માણું ૪

ચુન્દડીએ ચિત્તડાં રે ઢે ચોંટયાં રાતીશી ચુન્દડી
ચુન્દડીની જગમાં ન જોડ રંગમાં રાતીશી ચુન્દડી. માણું ૫

આશા જીવન

(ઢાળ : રાતું રાતું ગુલાબનું ફૂલ, ગુલાબમાં રમતીંતી.)

મારી આશાનાં અણખૂંદ્યા દ્વાર, નિરાશા તાકી રહી,
પૂર્યા હૈયે આ ઊંડા ઉચાટ, હજી એ શી બાકી રહી ? ૧

પેલી ચેરીલી વીજળી જવલન્ત, ઝખૂકતી જ્યારે ઘણી,
મુકુમારી આશા કેરી ઢાલ, થતી હું વારે ઘડી. ૨

વળી ઘેરાતો વ્યોમે ઘનેશ કાલિમા છાઈ વળી,
રહી સંગે એ વસમા પ્રદેશ, બીતાં એ વટાવી જતી. ૩

હતી પાંગરતી નાની શી અંક, પ્રકુલ્લતી મોટી થઈ,
હતી પોષી જે હૈયાને હીર અમીરસ પાતી થઈ. ૪

હતી કાલી જે કરતી કલ્લોલ, જીવન-દીપદાંડી થઈ,
અરે ! એ તો જીવનને અન્ત જીવનજ્યોત જાતે થઈ. ૫

ઝાંઝર

- (રાણ : ગુલાબી કેમ કરી બરો આકરી રે)
 કે કોઈનાં ઝાંઝર કાનમાં બોલતાં રે,
 કે કરતાં સૂખ ને દુઃખની વાત,
 પગનાં ઝાંઝર કાનમાં બોલતાં રે. ૧
- કે આજ ધયાં મોઘેરાં સિદ્ધ કાંઈ મોળલાં રે,
 કે આજ ગયું ભાગી શું અંતરનું માન,
 પગનાં ઝાંઝર કાનમાં બોલતાં રે. ૨
- કે આજ પગે જૂલે કો પુષ્પની પાંખડી રે,
 કે આજ હોય લોખંડી ઝંઝીરો સમાન,
 પગનાં ઝાંઝર કાનમાં બોલતાં રે. ૩
- કે આજ અમી સાગરે આલ્યાં અંગોળવા રે,
 કે આજ દીકાં ઝેરીલા નાગનાં રહેલાણુ,
 પગનાં ઝાંઝર કાનમાં બોલતાં રે. ૪
- કે આજ ધૂમે રૂમઝૂમતી મીઠી કલ્પના રે,
 કે આજ પાળ પાંધી શું ઉરને તરંગ,
 પગનાં ઝાંઝર કાનમાં બોલતાં રે. ૫

ભોઠો પડ્યો

(ઢાળ : જોયા જગત ધૂમી એક જોગીરાજને)
 નેહથી લરેલ હું તો જીવનમાં સંચરી,
 સાધી શકી ન કાંઈ મેળ,
 રંગ મારો ભોઠો પડ્યો. ૧

જગને વિશાળ ચોક રમવાને સંચરી,
 પામી ન થાલવાને ઠામ,
 રંગ મારો ભોઠો પડ્યો. ૨

તેજલાં વિલાસ હાસ હોંસે હું સંચરી,
 ખૂટ્યાં શું સૂર્યનાય તેજ ?
 રંગ મારો ભોઠો પડ્યો. ૩

અમીના લરેલ કુંભ પીવાને સંચરી,
 ભૂલ્યો શરી શું અમી હેલ ?
 રંગ મારો ભોઠો પડ્યો. ૪

તારલાનાં ટોળાંને વીણવાને સંચરી,
 અળકે આલું ક્યાં ઉડી નય ?
 રંગ મારો ભોઠો પડ્યો. ૫

મોતી

(ટાળ : સરોવર પાણીમાં ગરમી સારેલરી)

જીવનના સાગરમાં કાંઈ કાંઈ છીપલાં,
 મોતી તો કોઈ ગોતી લાવે જ રે;
 જીવનના સાગરમાં કાંઈ કાંઈ છીપલાં. મોતીં ૧
 મોતી ધારીને સાચાં હૈયે ધરેલ કંઈક,
 ખોટાં ઠર્યાં તો ઝોળખાવે જ રે;
 જીવનના સાગરમાં કાંઈ કાંઈ છીપલાં. મોતીં ૨
 ખોટાં તજીને મારે સાચાંને સજવાં,
 આવે કો મૂલ એનાં આંકે જ રે;
 જીવનના સાગરમાં કાંઈ કાંઈ છીપલાં. મોતીં ૩
 કહેશે તો મૂલ દેશું આશા ને કોડના,
 કો'તો આયુષ્ય દેશું મૂલમાં જ રે;
 જીવનના સાગરમાં કાંઈ કાંઈ છીપલાં. મોતીં ૪
 કહેશે જે કાંઈ દેશું મોતીના કારણે,
 મારે એ મોતી મારાં કરવાં જ રે;
 જીવનના સાગરમાં કાંઈ કાંઈ છીપલાં. મોતીં ૫
 અંતરની ખ્યાસ એક સાચો ઉદ્ધાસ એક,
 માન્યા જે ધ્યેય તેને પામવાં જ રે;
 જીવનના સાગરમાં કાંઈ કાંઈ છીપલાં. મોતીં ૬

સુરજદેવ

(ઢાળ : સુન્દર વેણુ વાગી વેણુ વાગી)

અરે પૃથ્વીના નિલના પ્રવાસી !

સુરજદેવ ! ઊભા રહો, ઊભા રહો !

હું તો પૂછું હા, વાત કૈક છાની

સુરજદેવ ! ઊભા રહો, ઊભા રહો !

મિત્રરૂપે આ અંતરે પધારો

સુરજદેવ ! ઊભા રહો, ઊભા રહો !

જરા નાંખી પ્રકાશ ને ઉકેલો

સુરજદેવ ! ઊભા રહો, ઊભા રહો !

નથી ઝાઝા તરંગ, આશ હેલો

સુરજદેવ ! ઊભા રહો, ઊભા રહો !

તમે અમરાપુરીના નિવાસી

સુરજદેવ ! ઊભા રહો, ઊભા રહો !

કદી આવે ત્યાં અવનીનાં વાસી ?

સુરજદેવ ! ઊભા રહો, ઊભા રહો !

ચહે વળવા ફરી કે ઊદાસી ?

સુરજદેવ ! ઊભા રહો, ઊભા રહો !

ફરી આવે કે હોય અનાગામી ?

સુરજદેવ ! ઊભા રહો, ઊભા રહો !

(૧૯૩૮)

અણુન્નણુ

- (રાજ : હાંકે રાજ વાવડીયુંનાં પાણી બરવા આંતો)
- હાંકે રાજ, વા વાયા વંદોળ અલ્યા હું વારે,
અથડાયાં ભેગાં ત્યારે,
આ કર સાદ્યા અણુન્નણુ. ૧
- હાંકે રાજ, પ્રલય સમાં તોફાન જળાયાં ત્યારે,
વીજ ઝળકે વારેવારે,
આ કર સાદ્યા અણુન્નણુ. ૨
- હાંકે રાજ, ગગન ગળીરું થઈને માઝા મૂકે,
વપોં ઝડી ત્યાં ક્યમ મૂકે,
આ કર સાદ્યા અણુન્નણુ. ૩
- હાંકે રાજ, કંપી કાયા થરથર મૂળે ત્યારે,
ઊસાં'તાં ભીને વાને,
આ કર સાદ્યા અણુન્નણુ. ૪
- હાંકે રાજ, પ્રલય તણો ભય ભૂડ્યા પણ તે વારે,
ભૂડ્યાં જગ-જીવન ન્યારે,
આ કર સાદ્યા અણુન્નણુ. ૫
- હાંકે રાજ, એક તને હું નાણું અંતર મારે,
જુજવી ન પડું દો કાળે,
આ કર સાદ્યા અણુન્નણુ. ૬

ગરબે રમવાને આવો

(ડાળ : વા વાયા ને વાદળ ભિમટયાં)

ભલે ભાવભર્યાં જનનીભૂમિ આરાધો,
ભલે ગુર્જરી ગિરાનાં કરો ગાન,
ગરબે રમવાને આવો. ૧

ભલે જનનીના ગુણ ગાઓ આનંદે,
ભલે બાપુના બોલની લહાણ,
ગરબે રમવાને આવો. ૨

ભલે બાળુડી બેનને શણગારો,
ભલે વીરાનાં કરજો વખાણ,
ગરબે રમવાને આવો. ૩

ભલે કાળજે કોરેલ કાંઈ ઉકેલો,
ભલે સંભારો વાલમની વાત,
ગરબે રમવાને આવો. ૪

ભલે કુંવર કોડામણાને હૂલાવો,
ભલે પુત્રીને વસમી વીદાય,
ગરબે રમવાને આવો. ૫

ભલે સાસરું દે સંગાર મંભારે,
 ભલે ઉચ્ચારે છાડી ઉચાટ,
 ગરબે રમવાને આવો. ૬

ભલે સરખી સખીની સંગ નાચી લો,
 ભલે રાચો રાખીને મર્યાદ,
 ગરબે રમવાને આવો. ૭

ભલે ગંતર ઉઘાડી તમે જોત્રી દો,
 ભલે છાતું ન થાગે છયોડ,
 ગરબે રમવાને આવો. ૮

ભાણેજડાં

- (ઢાળ : આવો રખારણુ હો, મારે નેસઢડે)
- આવો ભાણેજડાં રે, આંગણુ મારે,
આવો વધાણું મોતી થાળે;
ભાણેજડાં હો ! આંગણુ મારે. ૧
- મારે તે આંગણુ રે, ઘેરું ગાતી સરીતા,
આવો ભવસિન્ધુ ધુધવનારાં;
ભાણેજડાં હો ! આંગણુ મારે. ૨
- મારે તે આંગણુ રે, કે દહેરે તુલસીકથારા,
આવોને સૌમ્ય સુરભિવાળાં;
ભાણેજડાં હો ! આંગણુ મારે. ૩
- મારે તે આંગણુ રે, કે ખાગે ઊડે કુવારા,
આવોને ખેનનાં દુલારાં;
ભાણેજડાં હો ! આંગણુ મારે. ૪
- આવો ભાણેજડાં રે, કે પરકુળ આવો પોતીકાં,
પોતીકાં પરાયાં તે સંસારે;
ભાણેજડાં હો ! આંગણુ મારે. ૫

કોળાવાળી

(કાળ : મા પાપા તે ગદ્યી ઉત્યાં મદાકાળી મા)

જગજગાશીએ ફરતી ફરે, ઓ કોળાવાળી રે !
 કોળો રજની ને દિનનો, ઓ કોળાવાળી રે ! ૧

અણુમાપ સમુદ્ર સપાટીએ, ઓ કોળાવાળી રે !
 ઢરે કોળો ક્ષાર તરંગનો, ઓ કોળાવાળી રે ! ૨

વણુબોધ્યા માનવ ઊરમાં, ઓ કોળાવાળી રે !
 સુખ દુઃખ આવી કોળો ઢરે, ઓ કોળાવાળી રે ! ૩

ઢરે અંતર આશ નિરાશનો, ઓ કોળાવાળી રે !
 કોળો તુજ માયાપાશનો, ઓ કોળાવાળી રે ! ૪

સર્જનજૂનાંને અંત શો ? ઓ કોળાવાળી રે !
 જીવન મૃત્યુના પંથની, ઓ કોળાવાળી રે ! ૫

આલલાં

(ઢાળ : પિત્તળ લોટા જળે ભર્યા રે)

વાદળ - લીંખ્યાં શાં આલલાં રે,
 ભીંજવે જગત જળધાર સાહેલી;
 જીવનઆળ ના હોલવે રે. ૧

વીજલડી અતિ વેગથી રે,
 અબકે ને તેજઅંબાર સાહેલી;
 અન્તર અબકે ન આશંથી રે. ૨

જળકુંડાળે ચન્દ્રમા રે,
 ઘેરાય ને છુટી નય સાહેલી;
 અશ્રુકુંડાળાં ના ઓસરે રે. ૩

વાદળ, વીજળી, ચન્દ્રમા રે,
 ક્રીધા શા મેં અપરાધ કહોની;
 મુજ સાથે શાં રૂસણાં રે. ૪

ટપાલી

(દાખ : મને દૃષ્ટુ જોવાના કોડ, સદિયર આલોતે)

આવ્યો આવ્યો ટપાલી જોજ

હરધી આવ્યો રે;

સુણી પ્રેમ તણો અહાલેક

ટપાલી આવ્યો રે.

સાખી

જોહીના સન્દેશનો, સુન્દર પ્રેમ વિવેક,

અમૃત અક્ષરથી લખ્યો, એણે કામલુગારો લેખ,

ટપાલી આવ્યો રે, આવ્યો આવ્યો ૧

સાખી

ભીલું અક્ષર અક્ષરે, એકજ પ્રેમલ રૂપ,

વાંચે મુજ મન હરથી, દીધું નિજ દિલ નયન સમીપ,

ટપાલી આવ્યો રે, આવ્યો આવ્યો ૨

સાખી

ટપાલીના કર્તવ્યનો, ભૂલું કયમ આભાર ?

દેવા સરખું ના કરું, દેજે પ્રાર્થુ જગતઆધાર,

ટપાલી આવ્યો રે, આવ્યો આવ્યો ૩

મારો ગરબો

(ઢાળ : આવ્યો અષાઢ ગાઢ આલલાં છવાયાં)

હુંયે ધૂમું ને મારો ગરબો ય ધૂમે,
 ઝાડ્યો ન હુંથી ઝલાતો જીરે;
 હુંયે ધૂમું ને મારો ગરબો ય ધૂમે. ૧

ગરબામાં આશદીપ ધૂમે અટૂલો,
 અંબામા ! આશરો તમારો જીરે;
 હુંયે ધૂમું ને મારો ગરબો ય ધૂમે. ૨

ધૂમે છે વૃક્ષવેલ, ધૂમે આ ક્યારડા,
 ધૂમે છે પર્ણપુષ્પ સારાંય જીરે;
 હુંયે ધૂમું ને મારો ગરબો ય ધૂમે. ૩

ધૂમે છે સરિતા ને ધૂમે મહેરામણ,
 ધૂમે અચળ અદ્રિમાળા ય જીરે;
 હુંયે ધૂમું ને મારો ગરબો ય ધૂમે. ૪

ધૂમે છે સૂરજ ને ધૂમે છે ચાંદલો
 ધૂમે છે નવલખ તારલા જીરે;
 હુંયે ધૂમું ને મારો ગરબો ય ધૂમે. ૫

ધરતી ધૂમે ને તેનો ધારનાર ધૂમે,
 ધૂમે કલાનાથ ન્યારા જીરે;
 હુંયે ધૂમું ને મારો ગરબો ય ધૂમે. ૬

મૂલ્યાંકન

(દાન : વનમાં ખેલે ગીણ મોર)

- મહિયર સારું અમોલું તોયે,
માવડલી મોઢી ઘણી રે લોલ;
અંગ આ આખુંજ વહાલું તોયે,
આંખડલી વહાલી વધુ રે લોલ. ૧
- સાહેલી મોગરા સોરલવાળાં,
ગુલાબની ત્યારી ખૂણી રે લોલ,
માણેક મોતી મહામૂલવાળાં,
હીરાકણીની તોલે નહીં રે લોલ. ૨
- રવિરાજ વિશ્વને વા'ણુલે નચાવે,
તો ચન્દ્રમાની શાન્તિ જૂદી રે લોલ,
શ્રાવણે આખો દી ઝરમર ધારા,
અપાઢવાની જૂદી ઝડી રે લોલ. ૩
- હિમાલય ગિરનાર હો રઢિયાળા,
માનું હું આણુ તોલે નહીં રે લોલ,
ગંગા ને જમનાનાં નીર લલે સારાં,
મારે તો મારી તાપી લલી રે લોલ. ૪
- વૈકુંઠ કેલાસ શાન્તિની શાળા,
મારે તો મારી અવની લલી રે લોલ,
હોય લલે લાખ લાખનાં રખેવાળાં,
કે રામ રખેવાળાં જૂદાં રે લોલ. ૫

મોરલી

(ઢાળ : મથુરામાં ખેલ ખેલી આવ્યા)

યૌવનની પૂર્ણિમા ને આશાની અન્દ્રિકા,

જાણું ના લગની કાં લાગી ?

કે કા'નડ મોરલી રે વાગી.

૧

પૂર્ણિમાય પરવરી ને આશાય ઓસરી,

તોય હા ! ઝળકીને જાગી !

કે કા'નડ મોરલી રે વાગી.

૨

કાળો એ કા'ન ક્યાં ? ને કાલિંદી ઘાટ ક્યાં ?

વીતી તે વેળ ક્યાં સુહાગી ?

કે કા'નડ મોરલી રે વાગી.

૩

વીત્યું વેરાય નહીં, જોયું જોવાય નહીં,

રેલાયો સૂર રહ્યો લાગી,

કે કા'નડ મોરલી રે વાગી.

૪

(૧૯૩૬)

બેન

(દાણ : દો કાન ક્યાં રમી આવ્યા)

ક્યાંની આ રીત રીખી લાવ્યાં ?
હો બેન ! ના જવ આલ્યાં !

સાસરીએ જવ નહીં આલ્યાં !
હો બેન ! ના જવ આલ્યાં ! ૧

ધોળે દહાડે ધાડ પાડે ધુતારા
ભોળાં કાં આમ ભોળવાણાં ?
હો બેન ! ના જવ આલ્યાં ! ૨

ગોઠેલ ગોઠડી છોડી અમારી
ગોઠે શું ગોઠડી અજાણી ?
હો બેન ! ના જવ આલ્યાં ! ૩

સાસરીઆં હેતભર્યા આજે બોલાવે
હેયાની હુંક ત્યાં શું આવે ?
હો બેન ! ના જવ આલ્યાં ! ૪

પારકાં પોતીકાં ભેટવા હો ચહાતાં
પોતીકાં શું મૂકવાં વિલાતાં ?
હો બેન ! ના જવ આલ્યાં ! ૫

નહીં નોતરું

(જૂનાગઢથી તે ઊતરી ગોવાવણી રે)

ચોલ આલે ઉગેલ અલ્યા અન્દ્રમા રે,
જગે ચાંદની લલેને ઢાળાય,
તને ગરબે રમવાને
નહીં નોતરું રે. ૧

મારે ગરબે રમે તે મારા જેવડી રે,
એને હેચે અનેરા પ્રકાશ,
તને ગરબે રમવાને
નહીં નોતરું રે. ૨

કોક લોળી લોળાય તારા રૂપમાં રે,
કળાઘેત્રી કળામાં કસાય,
તને ગરબે રમવાને
નહીં નોતરું રે. ૩

હું તો જાણું બધાય તારા હંગમે રે,
ભાગે લઈને અશ્વિતો ઉભસ,
તને ગરબે રમવાને
નહીં નોતરું રે. ૪

કેયલરાણી

(લાળ : સુન્દર વેણુ વાગી વેણુ વાગી)

આ શું માંડ્યો વિલાપ સૂર તાણી ?
 કેયલરાણી, ધીરાં પડો ! ધીરાં પડો !
 હતું કંઠે શું ક્યાંક ગયું આલી ?
 કેયલરાણી, ધીરાં પડો ! ધીરાં પડો !
 લાગી આંખાની મંજરી શું ખાટી ?
 કેયલરાણી, ધીરાં પડો ! ધીરાં પડો !
 ઉપાપૂરી રંગોળી તે ન રૂચી ?
 કેયલરાણી, ધીરાં પડો ! ધીરાં પડો !
 પેલા રવિએ શું આજ્ઞા ઉવેળી ?
 કેયલરાણી, ધીરાં પડો ! ધીરાં પડો !
 કે વસન્તે નવીન વધુ ગોતી ?
 કેયલરાણી, ધીરાં પડો ! ધીરાં પડો !
 તુલા કાગડીશું કીધી તમારી ?
 કેયલરાણી, ધીરાં પડો ! ધીરાં પડો !
 લોહહૃદયની શું સ્યામતા નિહાળી ?
 કેયલરાણી, ધીરાં પડો ! ધીરાં પડો !
 લાગી સ્યામતા શરીરની અકારી ?
 કેયલરાણી, ધીરાં પડો ! ધીરાં પડો !

(૧૯૩૭)

આરાધના

(ઢાળ : જોયા જગત ઘૂમી એક જોગી રાજને)
 આત્મદેવ કાજ આશદીપ રનેહ સીંચતી,
 કલ્પનાની આરતી ઉતારતી;
 આરાધના શું ઓછી પડી? ૧

ભવનયત્ર માંહી લાખ સુખને સમર્પતી,
 એક સુખ કાજ વેદી વન્દતી;
 આરાધના શું ઓછી પડી? ૨

કામના ભરેલી નિષ્કામ છું હું કલ્પતી,
 કામના વિહોણી ઘડી ના હતી;
 આરાધના શું ઓછી પડી? ૩

વાંચના વિહીન હવે વન્દુ વિશ્વેશ્વરી,
 વાંચના છુપાય ભવન-પારની;
 આરાધના શું ઓછી પડી? ૪

આપું તો માંગવું જરૂર બાણું જન્મથી,
 સહજ કયાં સમાવવું રહી મથી?
 આરાધના શું ઓછી પડી? ૫

પુનેમ !

(લાજ : ખમ્મા વીરને નાઉ વારણે રે લોલ)

આવી પુનેમ જગત આંગણે રે લોલ,
મારે તો અંતરે અમાસ લે,
આવી પુનેમ જગત આંગણે રે લોલ. ૧

આને અગાશીએ જતાં મહુ રે લોલ,
લેવા રજનીપતિ આશ લે,
આને પુનેમ જગત આંગણે રે લોલ. ૨

હું તો ઉભી અગારે જોરડે રે લોલ,
લેથો ન કા'ન થઈ હતાશ લે,
આને અમાસ મારે અંતરે રે લોલ. ૩

ગરબા શા ગાય જોડી આંગણે રે લોલ,
વાગે અંબર રણકાર લે,
આને પુનેમ જગત આંગણે રે લોલ. ૪

કા'ના વિહોણી મારે વાંસળી રે લોલ,
સ્મરણે જ ! રાસના રણકાર લે,
આને અમાસ મારે અંતરે રે લોલ. ૫

લેગાં મળીને સગાં સ્નેહીઓ રે લોલ,
 આરોગે આજ અમી થાળ જો,
 આજે પુનેમ જગત આંગણે રે લોલ. ૬

મારે તો એક સ્નેહી શામળો રે લોલ,
 છોડ્યો અમારો સહવાસ જો,
 આજે અમાસ મારે અંતરે રે લોલ. ૭

ચન્દ્રપુજન કાજ રસીકા જતી રે લોલ,
 એને તો નેન દીપકમાળ જો,
 આજે પુનેમ જગત આંગણે રે લોલ. ૮

ચન્દ્રપુજન કાજ હુંય નીસરં રે લોલ,
 ચાલું ત્યાં નયન અંધકાર જો,
 આજે અમાસ મારે અંતરે રે લોલ. ૯

વીજળી

(ઢાળ : રોના લીધા મારા સ્યામ ! અખોલડા રોના લીધા રે)

આવો હો ! વીજળી બેન !

કરીએ વાતો ઘડી રે.

સ્વામી સંગાથ સખી કેમ કરી વસીએ,

આખો દી કામમાં મચેલ, કરીએ વાતો ઘડીરે. ૧

મૂળી રહું તો સખી ! જાવરો જોલાવે,

જોલું તો લાગે જલેલ, કરીએ વાતો ઘડીરે. ૨

સાસરે વસું તો મારી સાસુ ન રાજે,

‘આવી આ પુત્ર શું લહેલ’ કરીએ વાતો ઘડીરે. ૩

મહિયર વસું તો મારી માડી ચીઠાશે,

‘આવી કુળ ઝાંખાં કરેલ’ કરીએ વાતો ઘડીરે. ૪

સેવિકા જનું તો મને દરદી સતાવે,

ઔપધિ ન જાણું કુચેલ, કરીએ વાતો ઘડીરે. ૫

આવો હો બેન ! મને તમમાં સમાવો,

આવે આ ગૂંચના ઉકેલ, કરીએ વાતો ઘડીરે.

આવો હો ! વીજળી બેન ! કરીએ વાતો ઘડીરે. ૬

(૧૯૩૪)

કા'નો

(દાળ : કહાં જાઉં રે વેરણ રાત પડી)

પનઘટ પર મળું નીત કા'નાને,

કેઈ કહે કા'નો ગોકુળ ભૂલ્યો,

મને તો નચાવી નાચે મનભર એ;

પનઘટ પર મળું નીત કા'નાને. ૧

કેઈ કહે કા'નો દરશન દે ના,

મારે તો નયને પુરાયો ખસતો ન એ;

પનઘટ પર મળું નીત કા'નાને. ૨

કેઈ કહે કા'નો મથુરા—વાસી,

મારે તો આવીને વસ્યો અંતર એ;

પનઘટ પર મળું નીત કા'નાને. ૩

કેઈ કહે કા'નો કપટી કાળો,

મારે તો જીવન છાયો પળપળ એ;

પનઘટ પર મળું નીત કા'નાને. ૪

(૧૯૩૭)